

МОЛОДОЙ

ISSN 2072-0297

№ 13

СПЕЦВЫПУСК

Кызылординский Государственный Университет имени Коркыт Ата

УЧЁНЫЙ

ежемесячный научный журнал

Ахрыс. Алтын кычкычтын алтын кычкычын
Кычкычтын алтын кычкычын
Кычкычтын алтын кычкычын
Кычкычтын алтын кычкычын

Асылыңа баян ылыңузун
Асылыңа баян ылыңузун
Асылыңа баян ылыңузун
Асылыңа баян ылыңузун

Кыргыз ак кардан
Кыргыз ак кардан
Кыргыз ак кардан
Кыргыз ак кардан

Юрган ябылган;
Жир язга чаклы;
Уйкуга талган.

Ул тормас, йоклар,
Кышлар үтмиш,
Кыйбладан кошлар

Кайгып житмиш,
«Хуаньшань» жыйнагы,
«Ян» жыйнагы,
«Ян» жыйнагы

Апрель, майлары,
Бик матур сызлып
Аткан таллары,
«Аткан таллары»

Урман ашуулары,
Көчмө жерлердин
Көчмө жерлердин
Көчмө жерлердин

Асылыңа қалған

Язасылай сүземне язалмыйм,
Ни булдикән минем каләмгә?
Язам диеп кенә утырсам да,
Вақытым гына китә эрәмгә!

И туган тел, и матур тел, эткәм-энкәмнен теле!
Дөньяда күп нәрсә белдем сиз туган тел аркылы.
Иң элек бу тел белән энкәм бишектә көйдөгән,
Аңгызы тилчә бу эңгәм хикәят сөйлөгән.

8.2
2015

8.2

ISSN 2072-0297

Молодой учёный

Выходит два раза в месяц

№ 8.2 (88.2) / 2015

Спецвыпуск

Кызылординский Государственный Университет имени Коркыт Ата

Редакционная коллегия:

Главный редактор: Ахметова Галия Дуфаровна, *доктор филологических наук*

Члены редакционной коллегии:

Ахметова Мария Николаевна, *доктор педагогических наук*

Иванова Юлия Валентиновна, *доктор философских наук*

Каленский Александр Васильевич, *доктор физико-математических наук*

Лактионов Константин Станиславович, *доктор биологических наук*

Сараева Надежда Михайловна, *доктор психологических наук*

Авдеюк Оксана Алексеевна, *кандидат технических наук*

Алиева Тарана Ибрагим кызы, *кандидат химических наук*

Ахметова Валерия Валерьевна, *кандидат медицинских наук*

Брезгин Вячеслав Сергеевич, *кандидат экономических наук*

Данилов Олег Евгеньевич, *кандидат педагогических наук*

Дёмин Александр Викторович, *кандидат биологических наук*

Дядюн Кристина Владимировна, *кандидат юридических наук*

Желнова Кристина Владимировна, *кандидат экономических наук*

Жуйкова Тамара Павловна, *кандидат педагогических наук*

Игнатова Мария Александровна, *кандидат искусствоведения*

Коварда Владимир Васильевич, *кандидат физико-математических наук*

Комогорцев Максим Геннадьевич, *кандидат технических наук*

Котляров Алексей Васильевич, *кандидат геолого-минералогических наук*

Кузьмина Виолетта Михайловна, *кандидат исторических наук, кандидат психологических наук*

Куташов Вячеслав Анатольевич, *доктор медицинских наук*

Кучерявенко Светлана Алексеевна, *кандидат экономических наук*

Лескова Екатерина Викторовна, *кандидат физико-математических наук*

Макеева Ирина Александровна, *кандидат педагогических наук*

Матроскина Татьяна Викторовна, *кандидат экономических наук*

Мусаева Ума Алиевна, *кандидат технических наук*

Насимов Мурат Орленбаевич, *кандидат политических наук*

Прончев Геннадий Борисович, *кандидат физико-математических наук*

Семахин Андрей Михайлович, *кандидат технических наук*

Сенюшкин Николай Сергеевич, *кандидат технических наук*

Ткаченко Ирина Георгиевна, *кандидат филологических наук*

Яхина Асия Сергеевна, *кандидат технических наук*

На обложке изображен Габдулла Тукай (1886–1913) — татарский народный поэт и переводчик, литературный критик, публицист, общественный деятель.

Статьи, поступающие в редакцию, рецензируются. За достоверность сведений, изложенных в статьях, ответственность несут авторы. Мнение редакции может не совпадать с мнением авторов материалов. При перепечатке ссылка на журнал обязательна. Материалы публикуются в авторской редакции.

Адрес редакции:

420126, г. Казань, ул. Амирхана, 10а, а/я 231. E-mail: info@moluch.ru; <http://www.moluch.ru/>.

Учредитель и издатель: ООО «Издательство Молодой ученый»

Тираж 1000 экз.

Отпечатано в типографии издательства «Молодой ученый», г. Казань, ул. Академика Арбузова, д. 4

Журнал зарегистрирован Федеральной службой по надзору в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций.

Свидетельство о регистрации средства массовой информации ПИ № ФС77-38059 от 11 ноября 2009 г.

Журнал входит в систему РИНЦ (Российский индекс научного цитирования) на платформе elibrary.ru.

Журнал включен в международный каталог периодических изданий «Ulrich's Periodicals Directory».

Ответственные редакторы:

Кайнова Галина Анатольевна

Осянина Екатерина Игоревна

Международный редакционный совет:

Айрян Заруи Геворковна, кандидат филологических наук, доцент (Армения)

Арошидзе Паата Леонидович, доктор экономических наук, ассоциированный профессор (Грузия)

Атаев Загир Вагитович, кандидат географических наук, профессор (Россия)

Борисов Вячеслав Викторович, доктор педагогических наук, профессор (Украина)

Велковска Гена Цветкова, доктор экономических наук, доцент (Болгария)

Гайич Тамара, доктор экономических наук (Сербия)

Данатаров Агахан, кандидат технических наук (Туркменистан)

Данилов Александр Максимович, доктор технических наук, профессор (Россия)

Досманбетова Зейнегуль Рамазановна, доктор философии (PhD) по филологическим наукам (Казахстан)

Ешиев Абдыракман Молдоалиевич, доктор медицинских наук, доцент, зав. отделением (Кыргызстан)

Игисинов Нурбек Сагинбекович, доктор медицинских наук, профессор (Казахстан)

Кадыров Кутлуг-Бек Бекмуратович, кандидат педагогических наук, заместитель директора (Узбекистан)

Кайгородов Иван Борисович, кандидат физико-математических наук (Бразилия)

Каленский Александр Васильевич, доктор физико-математических наук, профессор (Россия)

Козырева Ольга Анатольевна, кандидат педагогических наук, доцент (Россия)

Куташов Вячеслав Анатольевич, доктор медицинских наук, профессор (Россия)

Лю Цзюань, доктор филологических наук, профессор (Китай)

Малес Людмила Владимировна, доктор социологических наук, доцент (Украина)

Нагервадзе Марина Алиевна, доктор биологических наук, профессор (Грузия)

Нурмамедли Фазиль Алигусейн оглы, кандидат геолого-минералогических наук (Азербайджан)

Прокопьев Николай Яковлевич, доктор медицинских наук, профессор (Россия)

Прокофьева Марина Анатольевна, кандидат педагогических наук, доцент (Казахстан)

Ребезов Максим Борисович, доктор сельскохозяйственных наук, профессор (Россия)

Сорока Юлия Георгиевна, доктор социологических наук, доцент (Украина)

Узаков Гулом Норбоевич, кандидат технических наук, доцент (Узбекистан)

Хоналиев Назарали Хоналиевич, доктор экономических наук, старший научный сотрудник (Таджикистан)

Хоссейни Амир, доктор филологических наук (Иран)

Шарипов Аскар Калиевич, доктор экономических наук, доцент (Казахстан)

Художник: Шишков Евгений Анатольевич

Верстка: Голубцов Максим Владимирович

СОДЕРЖАНИЕ

МАТЕМАТИКА

- Турбаев Б. Е., Парменова М. Ж.**
Кәсіптік ақпарат беруде қолданбалы жаттығулардың ролі 1

ЭКОЛОГИЯ

- Айдаров О. Т., Оспанова А. Қ.**
Арал өңірінің жануарлар дүниесінің қазіргі экологиялық күйі 4
- Нұрғабылова А. Ш., Айдаров О. Т.**
Қаланы жасыл желектендірудің негізгі жүйелері мен талаптары 6

СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО

- Жундабеков Н., Жиенбаева Г. Е.**
Пути повышения мясной продуктивности овец Приаральского региона 9
- Жундабеков Н., Удербает С. С., Исаев С.**
Мини-конеферма по откорму молодняка лошадей 10

ПЕДАГОГИКА

- Абдраманова Г. Б., Примбетова А. И.**
Оқушылардың өзіндік жұмысы оқыту формасының тиімді әдісі ретінде 12
- Абенова Н. Б., Садуова Г. Б.**
Педагогика сабағында модульдік оқыту технологиясында ойын элементтерін пайдаланудың тиімділігі 14
- Абтай Г. М.**
Использование мультимедиа и телекоммуникационных технологий в разработке электронных ресурсов по информатике 16

- Абуова Н. А., Абдикадыров А. А.**
Современное состояние технического образования в Республике Казахстан и его роль в мировой системе 18

- Дарибаева С. К.**
Болашақ мамандардың инновациялық іс-әрекетін ұйымдастыру жолдары 21

- Ерғалиева Л. Ж.**
Бастауыш сынып оқушыларының оқу-танымдық іс-әрекетін қалыптастыру жолдары 23

- Жайлауова М. К.**
Мектепте интербелсенді оқытудың формалары мен әдістері 25

- Избасарова Ж. Ж., Унгарбаева Г. Р.**
Генетика курсында Жобалау әдісін пайдалану 27

- Иманғалиева Ш. Д., Әмзеева Г., Шеримова Ә. С.**
Психологиялық денсаулықты қалыптастыруда жаңа технологияларды пайдалану 29

- Қойшыбаев М. Н., Қамзаева К. С.**
Бағалаудағы тапсырмалардың ерекшеліктері 31

- Смагулова Г., Майгельдиева Ш. М.**
Студенттердің зерттеу қабілеттерін дамыту бағдарламасын өңдейтін теориялық негіздері 33

- Успанова З.**
Студенттердің тұлғалық дамуына ұмтылысын жүзеге асырудағы «өзін-өзі тану» пәнінің ролі 36

ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

- Мурзабаева Г. Е.**
Хореографический текст — как основная составная часть в композиции танца 39

- Мырзабаева Г. Е.**
Ұлттық бояуымен өрнектелген қозғалыстар 40

- Мырзабаева Г. Е.**
Сахналық киімдердегі қазақтың ою — өрнектерінің маңызы 42

ФИЛОЛОГИЯ

Бисенова Ф. А., Абтихалова Р. Ж.

Ағылшын мақалдары мен олардың қазақ, орыс тілдеріндегі баламалары46

Джумагулова М. Ш., Нурекешова Г. Р.,

Ташенова Ж. А.

Шетел тіліне оқыту мазмұнындағы әлеуметтік мәдени компонент.....48

Ертаева Ж. Д.

Ұлы Отан соғысы оқиғаларының қазақ әдебиетіндегі эпикалық көлемде көрініс табуы.....50

Кубенова М. А.

Невербальная коммуникация в русском и казахском языках52

Мырзахметова М. З., Тоқтамысова Г. А., Нәлібаева Т. А.

Коммуникативті оқыту әдісінің шетел тілі сабағында алатын орны54

Нурекешова Г. Р., Джумагулова М. Ш., Ташенова Ж. А.

Ағылшын және қазақ тілдеріндегі мифтік сипаттағы прецеденттік есімдердің лингвомәдени ерекшеліктері.....57

Нурекешова Г. Р.

Ағылшын тіліндегі мифтік кейіпкерлердің танымдық сипаты59

Ташенова Ж. А., Джумагулова М. Ш., Нурекешова Г. Р.

Глоссе аудармашыларды дайындау мәселелері61

МАТЕМАТИКА

Кәсіптік ақпарат беруде қолданбалы жаттығулардың ролі

Турбаев Боранбай Есмаханбаевич, физика-математика ғылымдарының кандидаты, доцент;
Парменова Манат Жаксылыковна, педагогика магистрі, аға оқытушы
Қорқыт Ата атындағы ҚМУ (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Жеке адамның мамандықты дұрыс таңдауының маңызы өте зор. Адамның қоғамдағы алатын орны мен өмірлік тағдыры көбінесе осыған байланысты. Тәуелсіз Қазақстан мемлекеті ұлы мақсаттарға қарай сенімді түрде алға басуы үшін әрбір ұрпақ білімділік пен зиялы мәдениеттің, кәсіптік біліктіліктің, азаматтық белсенділіктің, нарық қатынастары мен жаһандану үрдісінің неғұрлым жоғары дәрежесіне көтерілуге тиіс.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында «білім беру жүйесінің басты міндеті ұлттық және жалпы адамзаттың құндылықтыр, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау» деп білім беру жүйесінің бүгінгі күн талабына сай міндеттерді айқындаған.

Біз мектеп пен өндірісті, яғни мектепті өмір талаптарымен қаншалықты тығыз байланыстырсақ, білім беру мен тәрбиелеу жұмыстарының қайтарымы да соншалықты тосымды болады. Ол дегеніміз Қазақстан жастары дербес өмірге жоғары мәдениетті білімді және еңбекқор болып араласады деген сөз. Барлық жастар әсіресе оның ішінде жалпы орта білім беретін мектеп пен негізгі мектептің түлектері өздерінің еңбек жолдары мен белгілі бір кәсіпті таңдамас бұрын, мемлекеттік стандарт деңгейіндегі білім ала отырып қоғамдағы мамандықтардан барынша тиянақты ақпарат алуы керек.

Қоғамымызда мындаған мамандық бар, алайда осы толып жатқан мамандықтарды қалайша білуге, бағдарлауға болады?

Жалпы қалыптасқан дәстүрге қарасақ еңбек мақсатына байланысты шартты түрде мамандықтың үш түрлі класын бөліп көрсетуге болады. Олар:

1. Гностикалық мамандықтар. Бұл мамандықтар білім мен танымдық еңбекпен байланысты.
2. Түрлендіру мамандықтары. Бұл мамандықтар түрлендіруге, өзгертуге, жаңғыртуға байланысты.
3. Іздестіруші — ізденімпаздық мамандықтар.

Сонымен бірге бір өзінде екі, тіпті үш класс белгілері бар мамандықтар кездеседі.

Көптеген пәндерді оқу барысында оқушылар қарапайымда, күрделі құбылыстарды, фактілердің өзгерістеріне сай заңдылықтарды әр — түрлі қырынан таниды. Осы тұрғыдан алғанда, мектеп математикасының мамандық пен кәсіп тұрғысында да еңбек тәрбиесі бағытында да атқаратын орны ерекше жоғары. Математиканың дамуында практика шешуші роль атқарады, ол адам баласының материалдық дүниені танып білуінің негізгі өлшемі оның практикалық қызметі болып табылады. Сондықтан математика сабақтарында реалды дүниенің заңдарының математика сабақтарында реалды дүниенің заңдарының математикада бейнелеуінің өзіндік ерекшеліктерін үнемі ашып көрсетіп отыру қажет. Оқушыларға өндірісте және күнделікті өмірде кездесіп отыратын практикалық есептердің шешу әдісін үйрету керек. Практикалық сипаттағы есептер оқушылардың алған білімін белсенді түрде пайдалана білуге, түрлі мамандықтар мен кәсіптер туралы мағлұмат алуға үйретеді.

Енді мамандықтар мен кәсіп туралы ақпараттандырудың өндірістік және ауыл шаруашылығы мазмұнды мысалдарды қарастырайық.

1. Тұқымның шаруашылыққа жарамдылығын анықтау.

Тұқымның шаруашылыққа жарамдылығы депзерттеутін астықтың таза өңіп шығатын тұқымның пайызбен белгіленген санын айтады. Шаруашылыққа жарамдылық мына формуламен есептеледі:

$$\frac{\text{тазалық\%} * \text{шығымдылық\%}}{100\%}$$

Егер тұқымның тазалығы 98 пайыз және шығымдылығы 95 пайыз болса, онда бұл жағдайда тұқымның шаруашылыққа жарамдылығы

$$\frac{98\% * 95\%}{100\%} = 93,10\% \text{ болады.}$$

Бұл әр 100 кг зерттеліп отырған тұқымның тек 93,1 кг тұқым ғана өнім береді, ал қалған 6,9 кг қоспа өнбейтін дән деген сөз.

2. Қоймаға әкелген көмірдің ылғалдылығы 4%. Арада 15 күн өткенде оның салмағы 276 тонна болып, ылғалдылық 15% болды. Қоймаға қанша тонна көмір әкелінген еді?

Қоймаға 4% -тік x тонна көмір әкелінді делік, онда $(1 - 0,04) \cdot x = 0,96x$ тоннасы таза көмір болған, арада 15 күн өткен соң 15% ылғалдықтағы салмағы

$$0,96x \cdot 1,15 = 1,104x = 276x \text{ болады.}$$

Бұдан

$$x = \frac{276}{1,104} = 250.$$

Жауабы. Бастапқы әкелінген таза көмір 250 тонна .

3. Егер негізгі AB жолының бойындағы машинаның қозғалыс жылдамдығы V_m , ал қосылушы қысқа CE жолдың бойындағы көлік жылдамдығы V_α (мұнда $V_m > V_\alpha$) болса, AEC маршруты бойынша қозғалған көліктің уақыт шығыны жолдардың қосылу бұрышы α қандай болғанда ең аз шама болады?

C - нүктесінен AB -ға CD перпендикулярларын жүргізіп k деп белгілейміз, ал AD -ны l деп белгілейік:

$$|CE| = \frac{k}{\sin \alpha}; |DE| = h \cdot \operatorname{ctg} \alpha.$$

Бұдан AEC маршруты бойынша қозғалған көліктің уақытын табамыз.

$$t = \frac{1}{V_m} - \frac{h \cdot \operatorname{ctg} \alpha}{V_m} + \frac{h}{V_\alpha \sin \alpha};$$

Жолдың бағытын анықтау үшін, мұндағы A нүктені шартты түрде берілгендіктен α шамасы $\left] 0; \frac{\pi}{2} \right[$ аралығында өзгере алады. Есеп берілген аралықта $t(\alpha)$ функциясының ең аз шамасын табуға бағытталған. Туындысын табамыз:

$$t'(\alpha) = \frac{h}{V_\alpha \sin^2 \alpha} \left(\frac{V_\alpha}{V_m} - \cos \alpha \right)$$

мұндағы $0 \leq \frac{V_\alpha}{V_m} < 1$ болғандықтан, қарастырылып отырған туынды тек бір ғана нүктеде нольге айналады.

$$\alpha_0 = \arccos \frac{V_\alpha}{V_m} \tag{1}$$

Олай болса $t'(\alpha) < 0$, егер $\alpha \in]0; \alpha_0[$ және $t'(\alpha) > 0$ егер $\alpha \in \left] \alpha_0; \frac{\pi}{2} \right[$.

Сондықтан зерттеліп отырған t функциясы $\alpha = \alpha_0$ болғанда ең болмағанда ең аз мәнге ие болады және жолдардың қосылу бұрышы (1) теңдіктен табылады.

4. Бір қаладан екінші қалаға жүк таситын поезд шықты. Бір жарым сағаттан кейін оның артынан жылдамдығы жүк таситын поездікінен 5 км/сағ артық жолаушылар поезды шықты. Жолаушылар поезды 15 сағ -тан кейін жүк таситын поездан 21 км озып кетті. Жүк таситын поездың жылдамдығын табындар?

Жүк тасушы поездың жылдамдығын $x \text{ км/сағ}$, ал жолаушылар поезының жылдамдығы $x + 5 \text{ км/сағ}$. 15 сағатта жолаушылар поезды $(x + 5) \cdot 15 \text{ км}$ жол жүреді. Жүк таситын поезд $16,5$ сағатта $x \cdot 16,5 \text{ км}$ жол жүреді.

Есептің шарты бойынша мынадай теңдеу құрамыз

$$(x + 5) \cdot 15 = x \cdot 16,5 + 21.$$

Бұдан $x = 36 \text{ км/сағ}$.

Қорыта айтқанда оқушыларға әр пәннен білім беру жеке дара абстрактілі түрде берілмей, оларға білім өмірмен байланыстырылып отыруы қажет. Әрбір оқушы математика пәні оны қоршаған өмірдің, белгілі бір саласынан, кәсіп пен мамандықтан ақпарат беретін ғылым екенін жеке түсінуге тиісті. Мұндай түсінік беру жаттығуларды ұтымды пайдалану кезінде ғана іске асады.

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі

1. Терешин Н. А. Прикладная направленность школьного курса математики М: Просвещение 1990. — 6 с.
2. Перельман Я. И. Занимательная алгебра. М: Астрель, 2007. — 71 с.
3. Гарднер М. Нескучная математика. М: Астрель, 2008. 15–220 с.
4. Өстеміров Қ. Қәсіптік оқыту әдістемесі Алматы: РАДиАЛ, 2006. — 11, 35б
5. Лурье М. В. Александров Б. И. Задачи на составление уравнений М: 1976 г. 18–35 с.

ЭКОЛОГИЯ

Арал өңірінің жануарлар дүниесінің қазіргі экологиялық күйі

Айдаров Оразхан Турсункожаевич, география ғылымдарының кандидаты;

Оспанова Айшолпан Қарсақбайқызы, мұғалім

Қорқыт Ата атындағы ҚМУ (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

№ 264 мектеп-лицей мұғалімі (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Сыр өңірінде шаруашылықтың ыңғайына қарай «Қыр» деп аталып кеткен кең байтақ жазық даласында және Сырдарияның төменгі ағысында «Сыр» деп аталып жүрген атыраулық бөлігіндегі өзен-көлдері мен олардың төңірегінде жан-жануарлардың көптеген түрлері тіршілік етеді. Соңғы жылдары өлкеде өршіген экологиялық тоқыраудан олардың тіршілік ететін ортасы, яғни, экологиялық нишасы (қуысы) азғындауы себепті хайуанаттардың көпшілік түрлері құрып кетудің алдында тұр. Рас, жан-жануарлардың біреу жарым түрлері ғана болмаса көпшілігінің түрлік құрамы сақталған, бірақ саны өте азайып, анда-санда біреу-екеуі ғана кездесетіндей күйде қалды. Бұрын кәсіби ауланып жүрген ірі сүтқоректілердің өзі бүкіл Қазақстан аумағында сиреп қалғанын ескерсек, табиғаты қатаң Сыр өңіріндегі олардың жағдайы қандай екенін айтпаса да түсінікті.

Бұрын Арал теңізі толық және Сырдарияның атыраулық бөлігінде көлдердің саны екі мыңнан артық кезде мұнда су ценозымен тіршілігі тікелей байланысты құстардың түрлері де, саны да көп болды.

Өңірде құстардың 319 түрі, олардың 173-і ұя салатындар мен 123-і ұшып өтетіндер және сирек келетін құстардың 23 түрлері болған [1]. Әсіресе, Арал теңізі мен теңіз жағалауындағы көлдерді мекендейтін қаз, аққу, үйрек, бірқазан, қарабай, құтан, шіл, шағала тағы басқа түрлері көп еді. Қазір теңіз жағалауындағы құстардың түрлік саны 170-ке, ал ұя салатындардың түрлік саны 68-ге дейін кемігені белгілі болып отыр. Сол ұя салатындар қатарында бұрынғы қазтектердің 143 түрінен 3, шілдердің 17-нен 6, шағаланың 13 түрінен 4-і ғана қалған [2]. Ұя салатындардың теңіз жағасындағы ценозбен байланысты тіршілік ететін 8 түрінен бірқазан, құтан (аққұтан, көкқұтан) сияқты бір-екі түр ғана кездеседі. Олар да Сыр өңірінде тұрақтамай ұшып өтетіндер қатарында болып тұр. Себебі, ұя салатын қамысы қалың шыққан, қопалы сулы мекендер азайып кеткен, жоқ десе болғандай. Соған байланысты көптеген аң-құстар өз ме-

кенін басқа өңірлерге ауыстырып отыр. Сырдың төменгі атыраулық бөлігінде құстар ұя салатындай қолайлы мекен қазір бір жерде ғана бар. Ол Көкарал бөгетінен батысқа қарай 7–8 км жердегі «Құйылыс» деп аталатын батпақты көлшік. Оның ауқымы 5–6 км². Мұнда суда өсетін өсімдіктердің (қамыс, қоға) «қопағы», шалаң (балдырлар) ұя салатын құстарға тәуір мекен болып тұр. Көлшікте қайық жүрмейді, грунты ұйық, сондықтан жаяу адам тағы жүре алмайды. Мұнда құстың түрлік құрамы көп емес, бірақ саны көп. Көлшікті жергілікті тұрғындар «құс базары» деп атайды. Осы көлшікті мекендейтін құстардың басым көпшілігі балық жейтін қарабай, онан саны аздау түрлері құтан, үйрек, қасқалдақ, шіл, шағала бар [3].

Бұл құс мекендейтін көлшік үлкен теңіздің жағасында орналасқан. Ол алдағы уақытта құрғап қалуы мүмкін, өйткені, 2005 жылы Көкарал бөгетінің бірінші кезегі біткен соң үлкен теңізге түсетін судың мөлшері азайды. Ендігі жерде үлкен теңіз тартыла береді. Сондықтан осы өңірді мекендейтін азын-аулақ құс түрлерінің келешегі қандай болатынын болжау қиын.

Сыр өңірінің шөлейт қырларына ұя салатындардан 4 түрі бар. Олардың тобын құрайтын дала жыртқыштары — жапалақ, бөктергі, қырғи, аққұйрық су бүркіт. Сонымен бірге саздақ шөл даланы мекендейтін құстардың тобы сол бұрынғыша сақталған. Осында мекендейтін байырғы құстардың көпшілігі торғайлар (бозторғай, молдаторғай, көккөптер, жаркөптер т.б.) бір километрге есептегенде олардың саны 7–8 ден 48–50-ге дейін жетеді.

Қазақстанның «қызыл кітабына» тіркелген құстардың түрлерінен Сыр өңірінде қалғаны 5-еу.

Сүт қоректілер. Сыр өңірінің оазистері мен оларға жақын аймақтарында сүт қоректілердің елуден артық түрлері тіршілік етеді. Олардың ішінде қолқанаттылар 8, на-секомқоректілер 4, қоян 1, кеміргіштер 26, жыртқыштар 11 және тұяқтылар 3. Ірі сүтқоректілер — құлан, жабайы шошқа, ақбөкен, қарақұйрық; жыртқыштардан — қасқыр, шағал, борсық, түлкі, қарсақ т.б [4]. 2009 жылғы

далалық экспедиция кезінде Кіші теңіздің Ақбасты елді мекені төңірегінде қамыс мысығы кездесті. Бұл жануар соңғы 15–20 жыл кездеспей кеткен болатын. Тастүбек елді мекенінің маңындағы Қыземшек, Наршөккен шоқаттарында қасқырдың көбейіп кеткені соншалық, жайылымдық малдарға шабу көп кездесті.

Сыр өңірінде суы мол мыңдаған көлдерді айнала өсетін қалың қамыс, қопалардың ішінде өткен ғасырдың 30-шы жылдарына дейін Сыр Жолбарыс мекендеген еді. Бүгінгі қамыс арасында күні кешеге дейін өріп жүрген жабайы шошқалар, даламызда үйір-үйірімен жосылған құландар туралы естіген адамға аңыз сияқты.

Қазіргі кезде Құлан Арал теңізінің ішіндегі «Барсакелмес» аралында (қазір құрлыққа қосылып кетті) 1939 жылы аңшылық шаруашылығы негізінде ұйымдастырылған сол арал аттас қорықта бар. Құланды Барсакелмеске жерлендіру тек 1953 жылдан басталды.

Құлан-19-ғасырда қазақ жерінде кең тараған ірі аң. Сырт пішіні жылқыға ұқсас, қимылы өте шапшаң, ал басының салмақтылығы, құлағының үлкендігі, кекілсіздігі мен құйрығы есекті елестетеді. Екеуінен де өзгешелігі-басын көтеріп жүгіруі мен ұшқырлығы, әрі мықтылығы мен төзімділігі. Дәмді еті үшін есепсіз аулаудан сол ғасырдың отызыншы жылдары қазақ даласынан құлан жойылып кетті. Тек Түрікменстанның оңтүстігінде «Бадхыз» қорығында сақталып қалған еді. Қазақстан жерінде Құланды түр ретінде қайтадан қалпына келтіру мақсатында оны «Барсакелмес» аралына жерсіндірілді.

Бұрын теңіз толық кезінде «Барсакелмес» арал болып тұрғанда ондағы жануарлардың түрлік құрамы Арал теңізін айнала қоршаған құрлықтағы хайуанаттар түрлерінен бір шама жұтаң болды. Ол кезде ондағы сүт қоректілердің — 12 (сыртқы құрлықтағыдан үш есе кем), бауырымен жорғалаушылар — 8 (сырттағының 1\4), қосмекенділерден — 1, құстардың — 211 (бұл сыртқы құрлықтағымен бірдей) түрлері болған. Мұндағы фауна, әсіресе ірі сүт қоректілер тобы адам қызметінің нәтижесінде қалыптасты. Мысалы, Барсакелместегі сүт қоректілердің 12 түрінен төртеуін (Құлан, Қарақұйрық, күм Саршұнағы, Ақ Қоян) және құстың екі түрі (Қырғауыл, Сүр Қуропатка) сырттан әкеліп жіберілген. Соңғы жануарлар (Аққоян, Қырғауыл, Сүр Қуропатка) жергілікті жердің табиғатына тез көндігіп кеткенімен 1948–1949 жылдың қатты қысында қырылып қалды. Арал теңізі тартылған соң «Барсакелмес» аралы теңіздің құрғаған орнындағы құрлыққа қосылып, оның қиыр батыс шеті болып қалды. Қазір онда ірі сүт қоректілерден азын — аулақ Ақбөкен мен Қарақұйрық бар, ал Құландар түгелдей шығып, Жыңғылтүп пен Қасқақұланның маңын мекендеп жүр. Себебі, бұл жерде тұщы су көзі (скважина) бар. Қазір Барсакелместің қорықтық мәні төмендеді. Оған себеп, Арал теңізінің айдыны тарылып, суы ащылануымен бірге құрғаған орны тұзды шаң тарататын шөл далаға айналды. Сонан аралдың ауа бассейнінде қалқып жүрген тұз массасы көбейді, өсімдіктің вегетациясына жағымды микроклиматтың режимі бұзылды.

Қорықта мекен деген Құланның, Ақбөкеннің, Қарақұйрықтың популяциялары соншалықты ащы суды ішуге үйреніп, түр ретінде сақталуы былай тұрсын, ұрпақ санының көбеюі тірі организмнің қоршаған ортаға бейімделу қабілеті орасан күшті екенін көрсетеді. Қазір ірі сүтқоректілер Барсакелместен шығып кетті де онда тышқандар иелік етіп қалды. Оған хайуанаттардың тығыздығы, шөп қорының тапшылығы және кеңістік үшін тұраралық күрес себеп болып отыр. Тышқандардың популяциясын шектейтін биологиялық (түлкі, күзен, жыртқыш құстар) және антропогендік (тышқан аулау) факторлар болмаған соң олар Барсакелместе тежеусіз көбейіп барады. Тышқандардың осы өңірдегі фитомассаны құртып жіберу қаупі жоқ емес. Бұл жағдайда онсыз да экологиялық күйі мәз болмай тұрған өлкенің қудалаға айналуы ықтимал. Қазіргі кезде Құланның үйірлері Қасқақұлан, Жыңғылтүп, Ақбасты телімдерінің арасындағы шөбі қалың, ішетін суы бар (скважина) ауқымды сексеуілді даланы мекендеп жүр.

Арал теңізінің суы кеткен соң оның жағалауындағы қуаң аймақтарда кеміргіштердің саны көбейіп бара жатқаны байқалады. Әсіресе, тіршілігі сумен байланысты аңдардың жағдайы өте ауыр. Солардың ішінде ең құндысы ондатр болатын. Елуінші жылдары Арал өңірінде жыл сайын 233,6 мың данаға дейін ондатр терісі дайындалып жүрді. Бертін келе оның өрісі тарылуына байланысты саны азайды, сөйтіп, 1972 жылы небары 72 дана ондатр терісі алынды. Сол сияқты ірі аңдардан борсық, жабайы шошқа, қарақұйрықтың басы тез кеміп барады. Олар қазіргі кезде ілуде ғана біреу-жарым болмаса кездеспейді.

Бауырымен жорғалаушылар. Қазақстанда тіршілік ететін бауырымен жорғалаушылардың 49 түрінен Сыр өңірінде 24 түрі кездеседі. Бауырымен жорғалаушылар ортаның ығалдығына онша сезімталдық көрсетпейді. Сол себепті, экологиялық жағдай қанша қолайсыз болғанымен олардың түрлік құрамы онша көп өзгермейді. Мұнда бұрыннан тіршілік ететін кесіртке, тасбақа, қалқан тұмсық, құмайдаршасы, оқжылан т.б сияқты түрлер сақталған, олардың сандық және түрлік құрамында өзгеріс жоқ. Олар өздерінің байырғы мекендерінде жиі кездеседі. Көптеген эокожүйелердің маңызды құрамы болып табылатын қосмекенділер мен рептилиялар бұл өңірде аз емес. Демек, өңірдің экологиялық жағдайы олар үшін жағымсыз болып тұрған жоқ. 20–30 жыл бұрын жоқ болып кеткен келес (серый варан), 2010 жылы Сырдария өзенінің сол жағалық Шаған өзені бойынан ауланды (жергілікті халық). Қазір ол Қызылорда қаласындағы ҚМУ зоомұражайында.

Ихтиофауна. Қазақстан жеріндегі сулы-нулы аймақтың ең ауқымдысы Сыр өңіріндегі биологиялық түрлердің құрамында балық ерекше орын алады. Жалпы Қазақстан жерінде балықтың түрлері 104-тен артығырақ. Ол кезде Арал теңізінде балықтың 20 түрі болды. Олардың көпшілігі өте дәмді, ең құнды балықтар еді. Ол кезде Арал теңізнен ауланған балықтың 70 пайызы бентофагтар (зоопланктенмен қоректенетін), — Тыран, Сазан, Торпа, 10 пайызы жыртқыш балықтар — Жайын, Шортан, Тісті

балық, Ақ балық, 9–10 пайызы Бекіре, Қаяз, Қылыш балық, Шемая (патша балығы), 10 пайызы басқа әр түрлі балықтар мен майда шабақтар. Теңіздің ихтиофаунасын құрайтын түрлер тегі жағынан тұщы судың балықтары. Сондықтан олардың сан жағынан көбеюі уылдырық шашатын тұщы сулы өрісіне байланысты.

2005 жылы Көкарал бөгетінің бірінші кезегі аяқталған соң Солтүстік Арал теңізі өз алдына дербес теңіз болып, өңірдің экология-экономикалық және жергілікті тұрғандардың әлеуметтік жағдайын жағымды ықпалын тигізе бастады. Соның айғағы ретінде 2006 жылы Кіші теңізден 2,3 мың тонна балық ауланды. Бұл алдыңғы 2005 жылғы

көлемімен салыстырғанда он есе көп. Қазіргі кезде құнды балықтар Бекіре мен Қаяздың популяцияларын көбейту жұмыстары қолға алынды. Олардың майда шабақтарын сырттан әкеліп, «Қосжар», «Тастақ» балық питомниктері мен Аманөткел тоғанды су шаруашылығы көбейту жұмыстарын жүргізуде. Жақын болашақта осы құнды балықтардың популяциялары қалпына келеді деген үміт жоқ емес.

Жалпы, Арал өңірінің жануарлар дүниесі мен олардың мекен ету ортасының экологиялық жай — күйін қалыпты деңгейде сақтау бүгінгі күннің маңызды мәселесі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Редкие птицы и звери Казахстана / Под ред. А. Ф. Ковшарь. — Алма-Ата: Гылым, 1991. — с. 30–203.
2. Қазақстандық Шығыс Арал өңірінде табиғи ортаның бұзылуы // Ғылыми-зерттеу экспедициясының есебі / ҚМУ. — Қызылорда, 2000. — 116 б.
3. Қазақстандық Шығыс Арал өңірінде табиғи ортаның антропогендік бұзылуы және оның әлеуметтік-экономикалық зардаптары // Ғылыми-зерттеу экспедициясының есебі / ҚМУ. — Қызылорда, 2002. — 95 б.
4. Нұрғызаринов А. М., Шапшанов Қ. Арал өңірінде өндірісті экологияландыру. — Алматы: НЦПФЗОЖ, 2001. — 35–40 бб.

Қаланы жасыл желектендірудің негізгі жүйелері мен талаптары

Нұрғабылова Ағила Шараповна, магистр;

Айдаров Оразхан Турсункожаевич, кандидат географических наук
Қорқыт Ата атындағы ҚМУ (Қызылорда қ., Қазақстан)

Қаланы көгалдандыру үшін пайдаланатын ағаштар олардың негізгі қасиеттеріне және көгалдандырудағы мақсатқа орай таңдалып алынуы шарт. Айтарлық, қала халқының демалыс орны болатын жерлерге осы ағаштардың белгілі бір түрлері ғана жарасса, тұрғын аудандарды желден қорғау, өнеркәсіптік кәсіпорындардан бөлу үшін басқа бір ағаш түрлері пайдаланылады. Осыған байланысты қалаларды көгалдандыруға арналған ағаштарды жалпы, шектелген және арнайы мақсатта егілетін деп үш топқа бөледі [1].

Жалпы халық тұтынатын ағаштарға парктер, бақтар, скверлер, бульварлар мен көшелердегі жасыл желектер жатады. Олардың әрқайсысының өзіндік функционалдық ерекшелігі бар және елді мекендерді көркейтудегі маңызы зор. Бұл ағаштарды халықтың тығыздығына қарай пайдалануға тиімді етіп отырғызу қажет.

Қала халқының белгілі бір бөлігі ғана пайдаланатын өсімдіктерге оқу орындарының, ғылыми — зерттеу институттарының, балалар мен емдеу — сауықтыру мекемелерінің, өнеркәсіп орындарының төңірегіне және тұрғын аудандардың ішіне отырғызылатын ағаш — бұталар, гүлдер жатады. Бұлардың түрлерін таңдап алу кезінде олардың функционалдық ерекшеліктерін есте мықтап

ұстау қажет. Себебі, белгілі бір мақсатқа орай отырғызылатын өсімдік түрлері де әртүрлі болмақ. Мәселен, мектеп маңына егілетіндерінің түрлік құрамы табиғаттану мақсатына орай барынша бай болуы тиісті. Ал емдеу — сауықтыру және балалар мекемелері үшін санитарлық — гигиеналық қасиеттері басым өсімдіктер қажет болса, басқа бір орындарға сәндік өсімдіктерді отырғызған тиімді. Өнеркәсіптік мекемелер еңбекшілерінің жұмыс істеуіне, дем алуына қолайлы орындар жасауға қажет өсімдік түрлерін таңдап ала білу шарт.

Қандай мақсатта отырғызылатына қарай, әрі биологиялық ерекшеліктеріне байланысты ағаш — бұталар таңдап алынады. Мысалы, су эрозиясын тоқтату үшін тамыр жүйесі барынша тармақталған, әрі қуатты ағаш тұқымдарын пайдаланған абзал. Батпақты жерлерді құрғату үшін буландырғыш қабілеті жоғары, ал автомобиль жолдарының бойына газ, түтін және шаң ұстағыш ағаштар отырғызудың қажеттігін жоғарыда айтып өттік.

Баққа оранған парктер салу үшін әртүрлі безендіру, гүлдендіру (клумбалар, бордюрлар, миксборгерлер, партерлер, пергольдер салу) жұмыстары жүргізіледі. Олар парктер мен бақтарды, скверлер мен бульварларды, балалар үйлері мен қоғамдық мекемелердің, мектептердің,

зауыт — фабрикалардың территорияларын сәндендіріп, сұлу ғимараттардың архитектуралық бейнесін аша түседі.

Гүлмен безендіріп, көркейту жұмыстарына орай оған тартымды рең беретін түсті таңдап ала білудің де маңызы зор.

Клумбаларға жолдармен бөлінбеген, әртүрлі геометриялық формадағы, шағын, небары 10—15 шаршы метр болатын бөліктер жатады. Оларға негізінен топырақ бетін жауып тұратын әртүрлі гүлді өсімдіктер, жапырақтары сәнді самшит, юкки тәрізді бұталар да егіледі. Клумбалардың құрамына газондар да кіреді. Рабатқалар деп ұзақ гүлдейтін көп жылдық өсімдіктер егілген, пішіні төртбұрышты бөлікті айтады.

Бордюлерге қандай да болмасын бір көгал алаңды сыртынан қоршап тұратын, гүлдеп тұрған немесе жапырақтары сәнді өсімдіктерден тұратын жіңішке алаптар жатады. Бордюлер гүлмен безендіру жұмыстарында жиі қолданылады.

Қаланы көгалдандыру жұмыстарын оның алдын ала ойластырылған бас схемасына сәйкес жүргізу керек. Сонда ағаштарды кездейсоқ отырғызу әрекеттеріне жол берілмейді, оны ғылыми негізде және жоспарлы жүргізуге, сондай — ақ санитарлы — гигиеналық тұрғыдан атқаруға мүмкіндік туады. Тұрғын кварталдардың ортасына ойластырылып салынған сквер қалаға көрік қана қосып қоймай, ауадағы шанды және басқа да қоспаны бойына тартады. Онан тарайтын салқынауаның қозғалысы арқылы сол төңіректің температурасы төмендейді, ауа өсімдіктер сүзгісінен өтіп, тазарып, қоңыржай климат қалыптасады [2].

Әрқашанда қала — селоларды көгалдандыру жұмыстарына қойылатын негізгі талаптардың біріне жердің рельефіне, топырақ жағдайларына сәйкес келетін сәндік өсімдіктердің түрлерін таңдап ала білу жатады. Жер жағдайы өсімдіктің биологиялық қасиеттеріне неғұрлым сәйкес болса, онда отырғызылған ағаштар оңай жерсінеді және олардың сәндік қасиетінің ашылуы соншалықты жоғары болмақ. Сондықтан да сәндік өсімдіктердің түрлік құрамы егістік жердің физикалық жағдайына тәуелді болады. Аридті (қуаң) аймақтардағы елді — мекендерді көгалдандыру, олардың сәулеттік кейпіне жергілікті рең беру, бүлінген жерлерді рекультивациялау, кен қазу барысында пайда болған, күл үйінділерін бекіту жұмыстарын жүргізу. Сондай өңірлерге барынша ыңғайлы, жергілікті жердің климат жағдайын бейімделген өсімдік түрлерін таңдап ала білуді қажет етеді.

Республика территориясының көпшілік бөлігіндегі қолайсыз климат жағдайлары, антропогендік факторлардың табиғатқа кері әсерінің жылдан жылға күшейе түсуі бұл жерлердегі елді мекендерді көгалдандыру принциптерін түбірінен қайта қарауды қажет етеді. Ол, ең алдымен, өсімдіктің қажетті түрлерін ала білуден, олардың экологиясын зерттеп, жергілікті климат жағдайларына бейімделгіштігін анықтаудан басталуы тиіс.

Ағаштар мен бұталарды Қазақстанның қуаң аймақтарына жерсіндіріп тарату топырақ жағдайына,

әсіресе өсімдіктің сумен қамтамасыз етілуіне тікелей байланысты. Сондықтан жаңа мекенге жерсіндірілген өсімдіктерді олардың биологиялық ерекшеліктеріне сай күтіп — баптау қажет. Мұның өзі олардың жақсы жерсініп, ұзақ уақыт өсуін қамтамасыз етіп, сәндік және санитарлық — гигиеналық маңызының артуына қол жеткізеді.

Ағаштардың қоршаған ортаны жақсартудағы маңызы өте мол. Ауа райының да өзгерісі қоршаған ортаға үлкен кері әсерін тигізеді. Мысалы, 1987 жылы аптап ыстықтың салдарынан Грецияда 1300 — ге тарта адам өмірімен қоштасқан еді. Оның 1200 — і Греция астанасының тұрғындары.

Афина қаласы өте тығыз орналасқан қалалардың бірі және жасыл желек бірен — сараң ғана сақталған. Бұлардың жалпы көлемі қала аумағының жалпы көлемінің 36% — на тең. Ал негізінде мұндай жерлерге жасыл желек қажет — ақ.

Өсімдіктер жарық жібермейтін экран қызметін атқарады. Яғни, күннің жарығын бойына сіңіріп, кері шағылыстырып бәсеңдетеді, спектрлік құрамын өзгертеді.

Жанар майдың қалдықсыз, толық жағылуын қамтамасыз ету, ауаның ауыр металдармен, шаңмен, аэрозолдармен, улы газдармен ластануына жол бермеу, қалдықсыз технологияны игеру сияқты өзекті экологиялық мәселелерді негізінен техникалық жолдармен шешілуі тиісті. Дегенімен орта жағдайын жақсартуда жасыл желек те маңызды роль атқаратынын айтқан жөн., әсіресе, оның санитарлық — гигиеналық қызметінің мәні өте зор. Қазіргі кезде қала салу жұмыстарында міндетті түрде қойылатын талаптардың біріне құрылыс аймақтарын көгалдандыру жатады. Жасыл көшеттердің жан — жақты маңызы бар;

1. Экзотикалық (ландшафты архитектура, жолдардың жағалауларын, демалу орындарын түрлендіру т.б.)
2. Қалаларды көркейту.
3. Қаланы қорғау (шаңнан, газдан, шудан, күннен)
4. Санитарлық — гигиеналық.

Жасыл желектер қала ішіндегі шудың 60 пайызын ұстап қалады екен. Өсімдіктер көмір қышқыл газын бойына сіңіріп, оны ыдыратып, ауаны оттегімен және жеңіл иондармен байытады, шуды азайтып, қаланы желден, шақырайған күннен сақтайды, ауадағы шанды, ыс — күйені, транспорттың улы газдарын жұтып, олардың мөлшерін азайтып отырады. Бір гектар жасыл алқап 1 сағатта ауадан 8 кг. көмір қышқыл газын сіңіреді екен. Ол 200 адамның осы уақыттың ішінде (тыныс алу кезінде) бөліп шығаратын CO_2 — на тең. 25 жылдық терек жазғы 5 айда 44 кг, емен — 28 кг, ал жөке ағашы — 16 кг көмірқышқылын сіңіреді.

Жаздың ашық күндерінде 25 м^2 көлеміндегі жапырақ беті бір адамның тәулік бойы демалуына жеткілікті $17,3 \text{ м}^2$ немесе 23 кг оттегіні бөліп шығарады. Орта жастағы бір ағаш оншақты адамды оттегімен қамтамасыз ете алады. Ал бір автомобиль 100 шақырым жол жүру үшін 1 адамның 1 жылда демалуына жеткілікті оттегісін жағады екен. Сон-

дықтан қазіргі автомашина ғасырында қалаларда жасыл көшеттерді барынша көбейтудің қаншалықты маңызы бар екенін айтпаса да түсінікті.

Қалаларды көгалдандыру кездерінде пайдаланылатын көшеттердің фитонцидтік қасиеттеріне көңіл аударған жөн. Өсімдіктерден ауаға тарайтын фитонцидтер ауаны зиянды микроорганизмдерден тазартып, иондық құрамының тұрақты болуына ықпал етеді, атап айтқанда, адамның денсаулығына қолайлы иондармен байытады.

Г. М. Илькунның тәжірибесінде ақ қараған вегетация кезеңінде 1 кг құрғақ жапырағына шаққанда 69 г, кәдімгі шегішін 39 г, сүйрік жапырақты жиде 87 г, қара терек 57 г, (SO₂) күкіртті газдарды жұтатыны көрсетілген [3]. SO₂ өсімдіктің жер бетіндегі бөлігімен тамыр жүйелеріне қарай жылжиды. Одан әрі күкірттің қосылысы топыраққа

өтеді. Осылайша өсімдік құрамындағы күкіртті қажетті шамада сақтап, ал уыттың мөлшерін топыраққа бөліп шығарып отырады. Жасыл желек атмосферадан күкіртті газдан басқа фенол, хлор, эфир, фтор ароматты көмір сутектері тәрізді әртүрлі заттарды бойына сіңіреді. Газ-жұтқыштық қасиеттері жоғары ағаш түрлеріне канада терегі мен пирамида тәрізді теректер, шетен жапырақты үйеңкі, сүйрік жапырақты жиде, майда жапырақты жөке, ақ тұт, кәдімгі бирючина, қан қызыл долана жатады.

Сөзімнің басты да маңызды мәйегі, осы жоғарыда айтылған ағаш түрлері біздің Қызылорда қаласының климаты мен топырағына бейімдеу келеді. Сондықтан осы аталған терек, шетен жапырақты үйеңкі, сүйрік жапырақты жиде, майда жапырақты жөке, ақ тұт, кәдімгі бирючина, қан қызыл долана жатады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ж. Әділов. «Қала және қоршаған орта» Жоғары оқу орындары студенттеріне арналған көмкші құрал. Алматы, Ана тілі баспасы, 1991 ж.
2. О. И. Байтулин, С. И. Әбиев. «Қазақстан ауылдары мен қалаларын көгалдандыру» — Алматы, 1994 ж.
3. И. О. Байтулин, В. Г. Рубаник. «Интродукция деревьев и кустарников в Казахстане». Алма Ата, 1985 г.

СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО

Пути повышения мясной продуктивности овец Приаральского региона

Жундабеков Нурман, кандидат биологических наук, старший преподаватель;
 Жиенбаева Гульмира Ермагамбетовна, заведующий лабораторией
 Кызылординский государственный университет им. Коркыт Ата

В настоящее время в Приаральском регионе разводятся каракульские овцы и помеси. Эти, сравнительно мелкие животные, хорошо приспособлены к местным климатическим и кормовым условиям. Средняя живая масса маточного поголовья составляет 38–42 кг. Молодняк местной популяции, при самых лучших условиях кормления, дает низкий среднесуточный привес, в сравнении со сверстниками овец мясного направления. Баранчиков реализуют в год их рождения со средней живой массой 25–30 кг.

Биологическая особенность овец — их способность к интенсивному росту в раннем возрасте. Исследования показали, что их средняя живая масса при рождении составляет 4,41 кг; к отъему от матерей в возрасте 4 месяцев — 25,7 кг, т.е. увеличивается в 5,8 раза (таблица 1).

Среднесуточный привес баранчиков до двухмесячного возраста составил 201,5 г; от 2 до 4-месячного — 173,3 г. От 4 до 12-месячного возраста баранчики росли со средней скоростью 8,2 г, что объясняется неблагоприятными условиями содержания и кормления молодняка овец зимой. Самая высокая интенсивность роста баранчиков каракульской породы приходится на подсосный период, особенно, на первые два месяца жизни.

Живая масса баранчиков при рождении по отношению к массе годовалых животных составляет 15,9%, а интенсивность роста их начиная с 4х месячного возраста несколько снижается. При этом использование закономер-

ности роста и развития каракульских ягнят в эти периоды онтогенеза для повышения живой массы их является актуальной задачей сегодняшнего дня.

Для повышения мясной продуктивности каракульских овец проводилось промышленное скрещивание овцематок с баранами сарыаркинской курдючной грубошерстной породой, затем, полученных ягнят-помесей ставили на откорм, начиная с 4х месячного возраста. Откорм ягнят длился 60 дней.

Откормочные комплексы, построенные в советские времена в Кастекском ГПЗ и опытном хозяйстве имени Минбаева КазНИТИО, имеют недостатки конструктивного и строительного характера [1]. Они более затратные, не предусмотрено создание оптимального микроклимата, применимо лишь для одноразового использования (осенью), что привело к сезонности производства баранины. В результате получается сезонность производства баранины.

Поэтому разработали модуль овцефермы новой конструкции которая представляет собой закрытое помещение арочного типа. Несущие конструкции его изготовлены из стального профиля 40\60, кровля и стены покрыты сотовым поликарбонатом, который выдерживает ветровые нагрузки и не пропускает осадки. Сотовый поликарбонат пропускает солнечную инсоляцию до 90–95%, что обеспечивает обогрев помещения модуля в зимнее время. Все это в комплексе с внутренними

Таблица 1. Живой вес каракульских ягнят в процессе индивидуального развития

Возраст/месяц	Число баранчиков	Живая масса, кг	Абсолютный прирост, кг	Среднесуточный привес, г
При рождении	50	4,41	-	-
2	50	15,5	13,7	228
4	50	25,7	10,2	170
6	50	34,94	9,74	154
12	50	27,66	1,96	0,86
18	50	36,84	9,18	5,1

технологическими оборудованьями обеспечивают оптимальный микроклимат в помещении. В течение года, модуль используется многократно с целью бесперебойного обеспечения населения мясом молодняка овец. Внутреннее оборудование модуля фермы устанавливаются разборно-сборным способом. При необходимости их можно демонтировать и использовать в качестве кошара для содержания маточного поголовья в зимнее время.

При этом конечной продукцией является мясо молодняка овец. После откорма, стандартная тушка должна быть весом 21–22 кг, в том числе 3–4 кг курдюка. Продукция будет отличаться экологической чистотой, что обусловлено тем, что ягнята до отбивки питаются материнским молоком и зеленой растительностью, а за период откорма кормосмесями без применения консервантов

и пестицидов. Все эти качества будут гарантией конкурентоспособности и относят продукт к экспортоориентированным товарам.

В результате интенсивного откорма живая масса ягнят-помесей увеличилась на 35,8%. Общий и среднесуточный привес за период откорма составил, соответственно, 11,1 кг и 185 г.

Рацион и сама технология откорма ягнят позволили довести его живую массу до 42,1 кг. Приведенные данные свидетельствуют о том, что молодняк каракульских овец в возрасте от 2х до 6 месяцев имеет максимальную мясную продуктивность [2].

Результатами настоящего исследования может руководствоваться малый бизнес, занимающийся разведением овец и производством ягнятины.

Литература:

1. К. У. Медеубеков, кн. Интенсивное овцеводство, 1976. Алматы
2. Р. А. Мынбаев и другие кн. Производства баранины и шерсти на промышленной основе. Алматы. 1983.

Мини-конферма по откорму молодняка лошадей

Жундабеков Нурман, кандидат биологических наук, старший преподаватель;

Удербаяев Сакен Сейтканович, кандидат технических наук, профессор;

Исаев Самат, студент

Кызылординский государственный университет им. Коркыт Ата

Наличие обширных массивов естественных пастбищ, и традиционные навыки населения в разведении табунных лошадей местной казахской породы, приспособленных к природным условиям, делают развитие этой отрасли перспективной. Тем более, что себестоимость конины при табунном выращивании в 2–3 раза ниже себестоимости говядины и баранины.

Характерный недостаток в отрасли коневодство — это низкая продуктивность местных лошадей, и не сертифицированное качество конины. Все это обуславливают поиски пути повышения мясной продуктивности их.

Опыт прошлых лет позволяет продолжить практику круглосуточного использования обширных пастбищ для выпаса маточного стада. При сочетании этой технологии со стойловым содержанием мясного контингента на откорме, можно получить дешевое, сочное и экологически чистое мясо, что является задачей нашего исследования. Конечной продукцией является мясо молодняка лошадей до 3х летнего возраста, обладающей высоким спросом, особенно на деликатесное национальное изделия из нее.

Для проведения откорма молодняка лошадей предусматривалась применение модель — конфермы, решенный в каркасных конструкциях и сборных элементов технологического оборудованье, которые обуславливают

снижение материальных и трудовых затрат, повышение производительности труда.

Модуль конфермы рассчитаны на 50 голов. Несущие конструкции его изготовлены из стального профиля, а в качестве покрытия кровли использованы сотовый поликарбонат толщиной 16 мм. Боковые стены возведены из шлако — пеноблока, высотой 1,2 метров. Сотовый поликарбонат пропускает солнечную инсоляцию до 90%, благодаря которой образуется витамин Д, имеющий большое значение в регуляции фосфорно-кальциевого обмена, улучшений использование минеральных веществ в организме растущего молодняка животных. Академик Николай Друзьяк [1] подтверждает в своих исследованиях Ю. А. Андреев [2] определил, что более 90% потребного организму витамин Д синтезируется только под воздействием солнечной инсоляции, а наблюдавшиеся попытки компенсировать авитаминоз Д продуктами, избыточно обогащенным этим витамином привели всего лишь к отложению кальция в тех органах, где ему лучше бы не осаждалось.

Солнечная энергия обеспечивает и тепло модуля. Она вместе с выдыхаемым воздухом животного поддерживает температур внутреннего воздуха в холодный период зимы пределах от +5 до +15 градусов, что допустимо для оп-

тимальной температуры воздуха в помещении. Поскольку организму молодняка лошадей присуща качество менее требовательность к тепловом режиме.

Расположение технологические оборудовании и элементы конструкции модуля обеспечивают механизацию трудоемких процессов, благоприятные условия по уходу и содержанию молодняка лошадей. Стоило состоит из кормушек и стоиловой площадки для содержания молодняка, размером 1,10x1,55м. Пол бетонированный. Передняя часть стоиловой площадки (80см) покрываются резиновыми матами, которые предотвращают разрушения бетонного пола копытами животных, удовлетворяет санитарные нормы, легко промывается.

В качестве разделителя стоиловых площадок устанавливается изогнутая опорная труба, которая предотвращает травмы молодняка.

Разработана новая конструкция кормушки и поилки. Для изготовления их используются трубы пропиленные низкого давления. Кормушка и поилка устроены в одном корпусе, длиной 2,2 метров рассчитанный на 2 головы. Корма раздаются кормораздачиком КС-1,5 приводимого в действие от электродвигателя. При применении его отпадает необходимость использования ныне употребля-

емого кормораздачика КТУ-10, агрегатируемый трактором МТЗ-82, который загрязняет воздух в помещении модуля выхлопным угарным газом, что отрицательно действует на состояние животных.

Кормушка устанавливается в два ряда вдоль кормового прохода имеющий ширину 1,5 метров, которая разграничивает кормовой проход от стоиловой площадки и обеспечивает снижения материальных затрат.

Для уборки навоза строятся канализационные лотки проходящий с крутым уклоном по дну. По форме сечения лотки устраивают овальными. Жижга и сточная жидкость перемещается по канализационному лотку с уклоном в направлении жижеборнику, которые размещена за наружной стеной. Навоз убирается гидросмывом 2 раза в день, что предотвращает разложение навоза и образования аммиака. Все это позволяет механизировать трудоемкие процессы — раздача кормов поение животных и уборка навоза и повышению производительности труда.

Таким образом, предполагаемым конструкция мини-конефермы обеспечивает оптимальный микроклимат в помещении, снижения материальных затрат и повышения производительности труда, а также простату эксплуатации.

Литература:

1. Н. О. Друзьяк. кн. Как продлить быстротечную жизнь. Спб., 2011. Стр. 35
2. Ю. А. Андреев. Три кита здоровья. — Л., 1994

ПЕДАГОГИКА

Оқушылардың өзіндік жұмысы оқыту формасының тиімді әдісі ретінде

Абдраманова Гульмира Бостановна, биология ғылымдарының кандидаты;
Примбетова Айгуль Имангалиевна, педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы
Қорқыт Ата атындағы ҚМУ (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Еліміздің әлеуметтік-экономикалық дамуының стратегиялық бағыттарына сәйкес білім беру жүйесін дамыта отырып, әлемдік білім кеңістігіне ықпалдастырудағы негізгі бағдар — адамды қоғамның ең маңызды құндылығы ретінде танып, оның рухани жан-дүниесінің дамуына, көзқарастары мен шығармашылық әлеуетінің, танымдық біліктілігі мен мәдени құндылықтарының жоғары деңгейде дамуына, жеке тұлғасының қалыптасуына жағдай жасау.

Қазақстанның білім беру заңдары мен білім стандарттарында да әрбір азаматтың сапалы білім алып, өзінің алдына қойған мақсатына жету үшін, өз бетімен жұмыс жасаудың маңызы зор екені атап көрсетілген [1, 2].

Ғылымның барлық саласында білім мазмұны мен көлемі қауырт өсіп отырған қазіргі әлемдік жаһандану кезіндегі осы мақсат, өздігінен оқу іс-әрекетін тиімді ұйымдастыруға да тікелей байланысты. Осыдан келіп, оқушылардың өздігінен оқу іс-әрекетін ұйымдастырудың оңтайлы әдістері мен тәсілдерін, оқыту түрлерін, нысандарын іздестіру өзекті сипатқа ие болады. Сондықтан, оқушылардың өздігінен орындайтын жұмыстарының педагогикалық жүйесін оқу іс-әрекетінде арнайы ұйымдастыру — оқу процесін жетілдірудің негізгі шарты болып табылады.

Қазақстан Республикасында қазіргі білім беру жүйесіне тек педагогикалық және философиялық идеялар ғана емес, әлеуметтік және саяси идеялар мен жаңарулар елеулі ықпал етуде. Соның бірі өзіндік зерттеу жұмыстарды ұйымдастыруды мәселе ретінде қарастыра келіп, рухани адамгершілікті, көпмәдениетті тұлға тәрбиелеу мәселелерінің өзектілігінің арта түсуі болып отыр. Адам бойындағы асыл құндылықтарды шәкірт бойына сіңіру, қоғамда өз орынын таба білетін дара тұлға тәрбиелеудегі мұғалімнің атқарар қызметі орасан зор [3].

Бүгінгі таңда білім беруде оқушыға тек қана білім, білік дағдыларын ғана қалыптастырып қоймай, алған білімін өмірлік қажеттілігіне жарата алып, оны шығармашылықпен іске асыру жолдарын игеруді үйрету, оқуға деген танымдық қызығушылық қабілетін арттырып, өз білімін әрқашан кеңейту қажеттілігін сезінуге жетелеу көзделеді.

Қазіргі кезде мектеп тәжірибесінде сабақтың қалыптасқан дәстүрлі түрлерінен басқа, дәстүрсіз түрлері де пайда болуда. Ол, әрине қоғамның жаңару, жетілдіру жағдайында білім беру саласын реформалаумен тығыз байланыста іске асуда. Оқыту жұмысын ұйымдастырудың мұндай дәстүрсіз түрлері көбінесе оның жеке әдістеріне негізделіп құрылуда.

Оқыту жұмысын тек сабақ арқылы ұйымдастыру мүмкін емес. Сыныптық — сабақ жүйесінің негізгі кемшілігі — оқушылардың дара ерекшеліктерін дамытуға жеткілікті мүмкіндіктердің болмауы — оқытуды ұйымдастырудың басқа жолдарын іздестіруге себеп болды. Сондықтан оқушылардың сыныптық-сабақтағы танымдық әрекетін дамыту, толықтыру және оқушылардың өзіндік шығармашылық белсенділіктерін, қабілеттерін арттыру мақсатында оқыту жұмысын ұйымдастырудың қосымша түрлері қолданылады. Олардың қатарына семинар, экскурсия, факультативтік, қосымша, конференция сабақтары, үйдегі оқу жұмысы, тәжірибелік — зертханалық және пәндік үйірме жұмыстары, олимпиада, сынақ және емтихан, өзіндік жұмыс түрлерін жатқызуға болады.

Өзіндік жұмыс өз бетінше іс-әрекет арқылы іске асады. Өзіндік оқу іс-әрекеті дегеніміз — бұл дидактикалық ұғым, ғылыми практикалық міндеттерді өз бетімен қою, оның шешімін табудың өзіндік тәсілдерін болжау және анықтау, жеке тұлғаның өзін-өзі бақылауы, өзін-өзі бағалауы негізінде педагогикалық үдеріске қатынасушылардың өзара іс-әрекетінде қалыптасқан жеке тұлғаның кіріктірілген білімі.

Оқушылардың өзіндік жұмыс процесі кезінде мұғалімнен бала дамуының дербестік шығармашылық әрекеті, логикалық ойлауы сияқты негізгі белгілерін біліп, оқушылармен жеке-дара жұмыстар жүргізуді қажет етеді.

Семинар сабақтары көбінесе оқылған лекция тақырыбына байланысты негізгі өзекті мәселелерді талқылау, оқушылардың танымдық ойлау қабілеттерін дамыту, өзіндік шығармашылық белсенділіктерін шыңдау мақсатын көздейді. Тақырып сұрақтарына сай пікір алмасу,

өз көзқарастарын дәлеледеу, мұғалімдерге оқушылардың оқу материалын қаншалықты меңгергенін, соған орай сенімдері мен түсініктерінің қалыптасқандығын бақылап, тексеріп, бағалап және бағыт-бағдар беріп отыруға мүмкіндік туғызады. Семинар сабағын өткізу барысында мұғалім проблемалық жағдай туғызып, талқыланып отырған сұрақтарға оқушылардың қызығушылығын оятып, олармен ақылдаса отырып, оны талдаудың жоспарын құрады және ұжымдық ізденушілік әрекеттеріне қолайлы жағдай туғызады. Экскурсия жұмысының мақсаты — оқушылардың сабақта алған теориялық оқу материалдарын практикамен жалғастыру, бекіту. Сондықтан оқыту процесінде оның маңызы зор.

Ол барлық оқу пәндерінде, әсіресе физика, химия, биология, тарих сабақтарында кеңінен қолданылады. Бұл оқушылардың оқу процесін бақылай білуге жаттықтырады және оқу материалын өмірмен байланыстыра алуға үйретеді. Оқытуды экскурсия жолымен ұйымдастырудың үш түрі бар: *Біріншісі* — кіріспе экскурсия деп аталады. Ол сабақта күрделі тарауда тақырыптарды өтер алдында ұйымдастырылады.

Екіншісі — ілеспелі экскурсия деп аталады. Ол белгілі бір тақырыпқа арналып, сабақ барысында оның орта шенінде немесе өн бойында жүргізіледі. *Үшіншісі* — қорытынды экскурсия. Ол күрделі немесе тақырыпты өтіп болғаннан кейін оқушылардың сабақтар жүйесінде алған теориялық білімдерін пысықтау, бекіту мақсатын көздейді. XVIII ғ. Францияның атақты ғалымы Жан-Жак Руссо балалардың сезімін дамыту үшін, олармен табиғатқа экскурсия жасау қажеттігін дұрыс деп тапты. Оқытудың бұл түрі тек XIX ғ. бастап қолданыла бастады. Оқыту жұмысын ұйымдастырудың факультатив түрі оқушылардың сұранысы мен қызығушылығы негізінде әртүрлі пәндерге байланысты ұйымдастырылады. Оның қызметі көпжақты: оқушыларды ғылымға қатыстыра отырып, олардың дүниетанымын тереңдетеді және кеңейтеді, белгілі бір пәнге қатысты танымдық қызығушылықтарын тұрақты қалыптастырады. Оқушылардың пәнге бейімділігін ескере отырып, факультативтік оқуды олардың қалаған мамандықтарына сай психологиялық және практикалық дайындығын арттыру және кәсіби бағдарын қалыптастырудың нәтижелі формасы ретінде қолдануға болады. Ол оқудың жоғары ғылыми деңгейін қамтамасыз етіп, оқушылардың өзіндік білім алуы мен шығармашылық дамуына да ықпал етеді. Оқушылардың факультативтік оқуда алған білімдері мен дағдылары сабақтарда белсенді қолданып, олардың міндеттері, мазмұны мен әдістері арасындағы өзара байланыс логикалық тұрғыда іске асса, онда оқу жүйесінің нәтижесі анағұрлым артады. Конференция ретінде өткізілетін сабақ

түрі кейбір тақырыптарды меңгерту, оның ғылыми дәрежесін көтеру мақсатын көздейді. Оқу жұмысын ұйымдастыруда мұғалімнің тағы бір міндеті — оқушылардың сабақтан тыс кездерінде танымдық әрекеттерін тереңдету, үлгермеушілікті болдырмау. Сондықтан кейбір оқушылардың дарын-талаптарын, ғылымға бейімділігін немесе сұранысын сабақ барысында толық қамтамасыз етіп, жағдайлар жасауға әр кезде мүмкіндік бола бермейді. Ол үшін оларға үйірме мен ғылыми жұмыстарын ұйымдастырудың маңызы бар. Пәндік үйірме жұмыстары сабаққа қарағанда бағыты, мазмұны, ұйымдастыру тәсілі мен уақыт өлшемі тұрғысынан өзіндік ерекшеліктері бар. Олар оқушылардың қызығушылығы мен пәндерге бейімділігін дамытуда және тапсырылған жұмыстарды нәтижелі орындауға қолайлы жағдай туғызып отырады. Оқушылардың пәндік үйірме жұмыстары оқыту процесін жандандырып, оның сапасын көтеруге әсер етеді. Үлгері алмаушылықты жою үшін жеке немесе бір топ оқушылармен қосымша және кеңес беру сабақтары да ұйымдастырылады.

Сынақ жұмыстарын жоғары сынып оқушыларына енгізудегі мақсат -бағдарламадағы теориялық білімдерді күшейту, бекіту және оқыту процесінде оқушылардың жоғары белсенділіктерін, жауапкершілігін, дербестігін орнықтыру. Сынақ жұмыстары өзінің ұйымдастыру ерекшелігіне сай оқу жұмысынан тыс оқушылардың өздігінен білім алуын жалғастыруға ықпал етеді. Сынақты ұйымдастыру оқушылардың жеке жауаптары, бақылау және топтық, практикалық — зертханалық жұмыстары, тақырып бойынша шығарма және баяндама жазу түрінде жүргізіледі.

Үйдегі оқу жұмысы — оқушылардың үйде өз бетімен орындайтын оқу жұмыстары сыныпта өткен сабақтардың жалғасы ретінде саналады. Сондықтан да оны кейде оқыту процесінің бір компоненті ретінде қарастырылады. Оқушының үйдегі оқу жұмысын сыныптағы оқу жұмысымен жалғастырып, толықтырып отырса, онда олардың алған білімдері терең және берік болады. Оның маңызы оқыту жұмысын ұйымдастырудың сабақтың басқа түрлеріне қарағанда ерекше. Бұл жұмыстың танымдық қызметімен бірге оның тәрбиелік мәні де зор. Себебі, үй жұмысын күнделікті орындау барысында оқушылардың дербестігі, ойлау қабілеті артып, өздігінен білім алуға жүйелі түрде дағдыланады. Соның негізінде білім мен біліктілік өте берік меңгеріледі, оқушының ақыл — ой әрекетінің жеке дара дәстүрі қалыптасады.

Келешекте оқушылардың өздігінен орындайтын жұмыстарының жаңа формалары мен әдіс-тәсілдерін ендіруді және ақпараттық технологиялармен өздігінен орындалатын жұмыстарды ұйымдастыруды және т.б. мәселелер дербес зерттеуді қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиет:

1. Қазақстан Республикасы Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, 2010.
2. Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңы — Астана, 2004.
3. Оқушылардың ғылыми қоғамдарын ұйымдастыру және республикалық ғылыми жарыстарын өткізуге әдістемелік нұсқаулар. Астана, 2007.

Педагогика сабағында модульдік оқыту технологиясында ойын элементтерін пайдаланудың тиімділігі

Абенова Нургул Балабековна, оқытушы;
Садуова Гулфайрус Болатовна, магистр
Қызылорда көпсалалы гуманитарлық-техникалық колледжі

Қазіргі таңдағы егеменді еліміздің болашағы дарынды, білімді, ізденімпаз жастарға байланысты. Осыған орай бүгінгі күн оқу орындарының алдында тұрған басты міндет — өзіндік айтар ой-пікірі бар, жоғары сапалы, белсенді азамат тәрбиелеп шығару. Қоғамдағы түбегейлі өзгерістер білім беру жүйесінің алдына жаңа адамды қалыптастыру, дамыту мақсаттарын қойып отыр. Оқушылардың ойлау қабілетін дамыту, ой-пікірінің дербестігі мен еркіндігін кеңейту, олардың өз бетімен білім алуға деген ынтасын арттыру, оны өз тәжірибелерінде жаңа жағдайларға байланысты қолдана алу, яғни біліктіліктерін қалыптастыру және дамыту болып табылады [1]. Педагогикалық үрдістің тиімділігінің артуына мүмкіндік беретін білім беру мен тәрбие бірлігін сақтай отырып, оқушыға берілетін білімнің үйлесімділігімен қатар, әрбір жеке тұлғаның ерекшелігін ескере отырып, білімділігіне сәйкес бағдар беру, танымдық ізденімпаздығын дамытудағы оқытудың прогрессивтік қадамының бірі — модульдік оқыту технологиясы.

Модульдік оқыту технологиясы — білім мазмұны, білімді игеру қарқыны, өз бетінше жұмыс істей алу мүмкіндігі, оқудың әдістері мен тәсілдері бойынша оқытудың дербестігін қамтамасыз етеді. Ал «модуль» дегеніміз — іс-әрекеттің мақсатты бағдарламасы белгілеген деңгейіне (жоспарланған алдағы нәтиже) жету үшін сұрыпталған, дидактикалық өңделген білім, білік, дағдының белгілі мазмұнының бірлігі және оның әдістемелік нұсқауы немесе аяқталған оқу аппараты болып табылатын модульдік бағдарламаның негізгі

құралы. Басқаша айтқанда, адамның өзіндік дамуының шамасы. Жалпы «модуль» сөзі «оқытудың мазмұны мен технологиясын» білдіреді. «Модуль мазмұны» өзіндік мағына беретін оқу материалының көлемі ретінде ұсынылады.

Модуль — оқу мазмұны мен технологияны біріктіріп тұрған мақсатты функционалды байланыстырушы. Модульдік оқыту технологиясының жеке тұлғаның өз-өзін дамытуға, шығармашылық қабілеттерін арттыруға қажетті іскерліктері мен дағдыларын қалыптастыратын бірден-бір технология

Оқу модулі, негізінен, үш құрылымды бөліктен: *кіріспе, сөйлесу бөлімі және қорытынды бөлімнен тұрады [2] (сурет 1).*

Әр оқу модулінде сағат саны әртүрлі болады, бұл оқу бағдарламасы бойынша сол тақырыпқа, тақырыптар тобына немесе тарауға, бөлінген сағат санына байланысты.

Кіріспе бөлімінде мұғалім оқушыларды оқу модулінің жалпы құрылымымен және мазмұнымен таныстырады, материалды тірек сызбаларға сүйене отырып қысқаша (15–20 минут ішінде) түсіндіреді.

Сөйлесу бөліміне сағат көбірек бөлінеді. Осы бөлімінде оқушылардың педагогика пәніне деген қызығушылығының дамуын көтеру үшін оқу ойындарын пайдалануы қажет.

Оқу ойыны-бұл оқуды ойын арқылы ұйымдастыруы, оқушылардың оқыту процесінде оқу ойындарын қолданудың жоғары тиімділігін көрсетеді.

Сурет 1. Модульдік оқыту технологиясының құрылымы

Ойындарды оқу модулінің сөйлесу бөлімінде қолдануға баса назар аудару қажет. Мұнда негізінен оқыта үйрету ойындарды пайдалану, өйткені олардың мазмұны баланың оқудағы еңбегі табылады. Оқушылар ойынға қатыса отырып аз шаршайды, оқу, қызметінен көбінесе жағымды эмоциялар алып, қанағаттанады.

Тақырып бойынша мынадай ойындарды пайдалануға болады: **«Даналық ағашы», «Мәтінді құр», «Қарлы кесек»** және т.б.

«Қарлы кесек» ойынында оқушылар төрт топқа бөлінеді, А, Б, В, Г деген төрт үстелде отырады. Әр үстел өз тапсырмасын алады. Дайындыққа алты минут беріледі. Оқушылар дайындалып болған соң, бірінші тур басталады. Оқушылар әрқайсысы өз үстелдеріне отырып жауап береді де, қолдарына берілген «жүру бағыты» парағына өзіне

Ортақ бағалау парағы.

	-1	-2	-3	-4	-5	Ең жақсы сөйлеген ойыншы нөмірі	Топтың ортақ ұпайы
«А»							
«Б»							
«В»							

Қорытынды бөлімінде мысалы **«Даналық ағашы»** ойынды пайдалануға болады. Осы ойында оқушылар өтілген тақырып бойынша бір біріне сұрақтар қоюға үйренеді. Жүргізушінің қолында сандықша болу тиіс, соған оқушылар кезегімен өз сұрақтарын салады. Әр оқушы сандықшыдан сұрақ жазылған қағаз алып, дауыстап неғұрлым толық жауап береді.

Блиц-турнир. Оқушылар дайындықсыз тез жауап беруге тиісті. Әр дұрыс жауапқа бес ұпай беріледі.

1. ... — әр кезде бірыңғай тұтас процесс
2. Тәрбие — ... қалыптастыруда негізгі факторлардың бірегейі
3. Адам дамуында ... зор рөл атқарады, және оның түрлері.
4. Жеке тұлғаның дамуы мен қалыптасуының қайнар көзі — ...
5. Жек тұлғаның қалыптасуында оның ... маңызы ерекше.
6. ... — жеке тұлғаның ата-анамен биологиялық ұқсастығы

Кім өз жұмысында осы технологияны пайдаланам десе, технологияны жақсы білу үшін, бірінші: теориялық материалмен міндетті түрде танысуға қажет. Жұмыстың екінші жылында осы технологияның әр элементтерін сабаққа кіргізуге болады.

Бір модульге тек бір — бірімен байланысты мәселелер ғана кіреді. Модуль кез келген мәселелердің тобынан құрылмайды. Модульді құрастырғанда, оның мазмұнының

ұнаған жауаптың нөмірін белгілейді. Яғни әр оқушы «жүру бағыты» парағы мен соның нөміріне сөйкес үстелінің нөмірі жазылған парақты кеудесіне тағып алады. Әрі қарай екінші турда оқушылар «жүру бағыты» парағында көрсетілген үстелге барып, реті бойынша сөйлейді. Осылай үш турда үш үстелге отырып, жауап беріп, тыңдап шығады. Осы ойында оқушылар мәтіннің мазмұнын айтуға үйренеді, тілі дамиды. Ойының соңында ортақ бағалау парағында ең жақсы сөйлеген ойыншының нөмірі, топтың ортақ ұпайы белгіленеді.

Құрал-жабдығы:

1. Бағыттаушы парақтар (қатысушылардың санына қарай).
2. Қатысушылардың нөмірі жазылған жетондар.
3. Үстелді белгілеуге арналған сілтемелер (А, Б, В, Г).
4. Жалпы бағалау парағы (оны тақтаға сызуға болады).

байланыстылығы, логикасы, элементтерінің бір — бірімен өзара байланыстылығы және олардың бір — бірінен даралануы, ажыратылуы, ерекшелігі негізге алынады.

Модуль жалпы мазмұнға кіретін негізгі мәселелер мен олардың ішкі бөлшектерін, кіші мәселелерін жүйелі түрде көрсетіп, оны мұғалім үшін де, оқушы үшін де нақтылы түрде анық білдіреді. Мұғалім модульдерді қандай тәртіпте оқыту керектігін білсе, оқушы модульден нені білуге, қандай жұмысты жасауға тиісті екенін біледі.

Модульдік оқытудың ерекшелігі: мұғалім көп сөйлегеннен гөрі, баланы көбірек тыңдауға мүмкіндік береді; Модульдік оқытуда тағы бір ерекшелік бағалау парағын қолдану болып табылады. Сабақ жеке жұмыс, топпен жұмыс болуы мүмкін. Бала ескерусіз қалмас үшін әр жұмысқа балл қою арқылы қорытынды баға қойылады.

Қорыта келгенде, педагогика пәнінен өтілген тақырыптарға сәйкестендіре, сабақтастыра отырып, жақсы нәтижелерге жеттім.

Оған дәлел — біріншіден, оқушылардың пәнге деген қызығушылығы артты.

Екіншіден, әр оқушы өзіне тән қарқынмен, өз білімінің деңгейінде жұмыс жүргізе отырып, сабақта қойылған мақсатқа жету үшін қажетті қабілеттерін, білік — дағдыларын қалыптастырды.

Сөз соңында бүгінгі күн талабына сай нақты, терең білім беруде жаңа технологиялар бірден-бір ұстаз сүйенер тұтқа дегім келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан жолы-2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ. Қазақстан Республикасының Президенті
2. Б. Жанпейісова. Модульдік оқыту технологиясы.

Использование мультимедиа и телекоммуникационных технологий в разработке электронных ресурсов по информатике

Абтай Гулжазира Мадинакызы, магистр информатики
Кызылординский многопрофильный гуманитарно-технический колледж

Одним из направлений подготовки специалистов любого профиля должно стать их знакомство с наиболее распространенными и эффективными информационными ресурсами и технологиями. В числе таких ресурсов и технологий одно из главенствующих мест занимает мультимедиа, проникающее во все сферы деятельности человека. Исходя из этого, можно заключить, что мультимедиа-технологии должны стать основой для создания и использования электронных ресурсов по информатике. Обучение этой дисциплине, построенное на основе использования таких ресурсов, не только приобщит студентов к применению мультимедиа в быту и профессиональной деятельности, но и существенно повысит наглядность и эффективность обучения информатике в вузе. Подобные утверждения требуют более детального доказательства. Рассмотрим мультимедиа более подробно, обращая внимание на эту технологию как на средство и основу для разработки электронных ресурсов по информатике.

Общеизвестно, что любой язык, которым люди пользуются для общения, содержит достаточно много слов, имеющих различные значения. Смысл таких слов определяется из контекста их употребления в речи. Примерами таких слов в русском языке являются кран, ключ, журавль, машина и другие аналогичные слова.

Важно понимать, что, как и многие другие слова языка, слово «мультимедиа» также имеет сразу несколько разных значений. Это отмечено во многих публикациях разных авторов.

Изучив эти научные труды, можно сделать вывод, что под словом «*мультимедиа*» понимается:

- технология, описывающая порядок разработки, функционирования и применения средств обработки информации разных типов;
- электронный ресурс, созданный на основе технологий обработки и представления информации разных типов;
- компьютерное программное обеспечение, функционирование которого связано с обработкой и представлением информации разных типов;
- компьютерное аппаратное обеспечение, с помощью которого становится возможной работа с информацией разных типов;
- особый обобщающий вид информации, которая объединяет в себе как традиционную статическую визуальную (текст, графику), так и динамическую информацию разных типов (речь, музыку, видео фрагменты, анимацию и т.п.).

Появление систем мультимедиа произвело революцию во многих областях деятельности человека. Одно из самых широких областей применения технология мультимедиа получила в сфере образования, поскольку средства информатизации, основанные на мультимедиа способны, в ряде случаев, существенно повысить эффективность обучения. Экспериментально установлено, что при устном изложении материала обучаемый за минуту воспринимает и способен переработать до одной тысячи условных единиц информации, а при «подключении» органов зрения — до 100 тысяч таких единиц.

За последние годы к числу таких средств, получивших название *средств мультимедиа*, были отнесены устройства для записи и воспроизведения звука, фото и видео изображений. Если в ближайшее время появятся и получат распространение устройства для цифровой обработки запахов, то эти устройства также будут отнесены к семейству средств мультимедиа.

Использование мультимедийных средств в качестве исследуемых образовательных электронных ресурсов при обучении информатике в вузе означает появление новых форм мыслительной, творческой деятельности, что можно рассматривать как историческое развитие психических процессов человека и продолжить разработку принципов исторического развития деятельности применительно к условиям перехода к постиндустриальному обществу.

Усвоение знаний предполагает овладение системой обобщений, составляющих основное содержание знаний. Л.С. Выготский отмечал, что «Обобщение есть выключение из наглядных структур и включение в мыслительные структуры, в смысловые структуры. Подлинное усвоение основ наук невозможно, если обобщения, обладающая чувственным наглядным характером, остаются неосознанными, слитыми с предметом и действием; оно невозможно и тогда, когда обобщения, оторвавшись от действительности, которую они отражают, абсолютизируются в сознании. Для полного и сознательного усвоения нужно уметь не только увидеть общее в единичном, но и единичное, и конкретное в общем».

Сущность и специфика мультимедийных образовательных электронных ресурсов влияет на формирование и развитие психических структур человека, в том числе мышления. Другие средства массовой коммуникации — которые также могут быть использованы в системе высшего образования при обучении информатике, имеют структуру, значительно отличающуюся от структуры пе-

чати. Образы и звуки не направляют ход мыслей слушателя или зрителя от А к Б и далее к С с промежуточными выводами, как при восприятии печатной информации. Вместо этого они создают модели узнавания, обращены к чувственной стороне субъекта.

Применение мультимедиа в разработке электронных ресурсов формирует такие характеристики мышления, как склонность к экспериментированию, гибкость, связность, структурность. Эти характеристики соответствуют познавательным процессам, связанным с творческой деятельностью и решением проблем, характерным для обучения информатике. Так, понимание сущности явлений и тактика решения проблем описываются, как способность воспринимать по-новому кажущиеся очевидными факты, находить способ соединения не связанных, на первый взгляд, вещей, устанавливать оригинальные связи между новой и старой информацией.

Условия обучения информатике, создаваемые при использовании мультимедийных электронных ресурсов, должны способствовать развитию мышления студентов. Ориентировать его на поиск очевидных и неочевидных системных связей и закономерностей. Компьютер является мощным средством оказания помощи в понимании людьми многих явлений и закономерностей науки информатики, однако, нужно помнить, что он неизбежно поработает ум, располагающий в результате лишь набором заученных фактов и навыков.

Простое сообщение знаний, овладение языком программирования, само умение программировать являются лишь первым шагом на пути реализации его возможностей. Действительно эффективным можно считать лишь обучение, при котором студентам прививаются навыки мышления, причем мышления нового типа, определенным образом отличающегося от мышления, сформировавшегося на основе оперирования печатной информацией, пользования средствами массовой коммуникации.

Пересмотру подвергаются представления не только о мышлении, но и о других психических функциях: восприятии, памяти, представлениях, эмоциях и др. Перед психологами и педагогами встают задачи концептуального описания развития человеческой деятельности и психических функций человека в условиях технологизации и использования мультимедийных средств в образовании.

Все это обеспечивает отказ от заучивания фактов и освоения навыков, характерных для индустриальной модели высшего образования, обеспечит формирование взаимосвязанного, взаимозависимого мышления, направленного на решение образовательных проблем. Докомпьютерная система образования слишком ориентирована на «рациональное» мышление, не дает простора оригинальным идеям, подавляет попытки поставить под сомнение авторитеты, поощряет стандартное поведение.

Процесс овладения мультимедийным инструментарием, перестройки деятельности человека с введением в ее структуру нового элемента давно интересует психологов. Л. С. Выготский еще в 1937 году писал о том, что

включение инструмента в процесс поведения человека вызывает к жизни целый ряд новых функций, связанных с использованием данного инструмента и управлением им, делает ненужным целый ряд естественных процессов, работу которых теперь выполняет инструмент, видоизменяет протекание психических процессов и их интенсивность, длительность, последовательность, замещает одни функции другими, т.е. перестраивает всю структуру поведения.

П. Я. Гальперин, примерно в тот же период, исследовавший психологические различия между инструментом человека и вспомогательными средствами у животных, отмечал, что фиксированный способ применения, который выступает перед человеком как новая объективная действительность инструмента наряду с его естественными свойствами, представляет общественный способ его применения. Система инструментальных операций является продуктом общества, общественного производства, а само орудие является носителем определенного типа деятельности, в нем фиксирован определенный контекст действия: «С самого начала орудие несет в себе печать общественных приемов своего употребления, которые выступают перед отдельным человеком в качестве такой объективной действительности, как самое вещественное бытие орудия. И, конечно, его психологический контекст совсем иной, чем психологический контекст вспомогательного средства у животного».

Инструментарий диктует специфическую логику действия с ним. Для того, чтобы овладеть инструментарием, необходимо «подчиниться» его логике. Так, ребенок, который учится пользоваться ложкой, должен включиться в систему орудийных операций, закрепленных за ложкой как культурным средством. Ребенка нужно отучить от естественных приемов захвата ложки кистью руки у самого черпачка, что он пытается проделать в начале обучения, и подчиниться требованиям инструментальных приемов. В начале ложка является для ребенка лишь простым удлинением руки. В этом случае, как считает П. Я. Гальперин, оно не открывает для субъекта никаких новых возможностей и представляет собой только некоторую вариацию уже наличных. Постепенно ребенок отказывается от попыток использовать ложку как простой удлинитель руки, последняя превращается в держатель и двигатель инструмента. Возникает инструмент как новая действительность, включенная между человеком и природой. Инструмент во всем своем историческом и психологическом значении. Ложка и компьютер как инструменты человеческой деятельности несут с собой, конечно, разные возможности. Однако, психологические закономерности их влияния на деятельность и психику человека, пути их освоения и использования принципиально не отличаются.

Основная схема освоения инструментальных средств, очень свойственная изучению информатики в вузе, заключается в том, чтобы вначале подчинить свои действия логике действий, задаваемых этими средствами, а затем подчинить их целям и задачам своей деятельности, получив

новые возможности достижения результатов этой деятельности.

Превращение предмета в средство и обуславливает развитие деятельности и мышления человека, предполагает перестройку привычных действий, форм и способов деятельности.

Принципиальным вопросом в построении и практическом применении мультимедийных образовательных электронных ресурсов для системы высшего образования в Казахстане является нацеленность соответствующей методики на формирование позитивных мотивов, осно-

ванных на насущных потребностях студентов, связанных с изучением информатики. Только в случае высокой мотивации учащихся к использованию технического средства, возможно результативное обучение целенаправленному использованию образовательного потенциала мультимедийных электронных ресурсов. Для того, чтобы определить характер обучения приемам работы с мультимедийными ресурсами при изучении информатики необходимо рассмотреть специфику мотивации поведения студентов при работе с мультимедийной информацией и информацией, размещаемой в телекоммуникационных сетях.

Литература:

1. Демкин, Н. В., Вымяткин В. М. Мультимедиа курсы в дистанционном образовании // Новые информационные технологии в проектировании и производстве. — 1997. — № 3. — с. 15–17.
2. Создание мультимедийных электронных учебников. Метод. разработка. /Н.А. Шигина. Пенза: Изд-во Пенз. технол. ин-та, 2001. — 39 с.
3. Касторнова, В. А. Методика создания и использования прикладных программ на основе мультимедиа технологии в обучении информатике. // Диссерт. канд. пед. наук. М., — 1999, 154 с..
4. Смолянинова, О. Г. Мультимедиа в образовании. // Монография. /Красноярск: Краснояр. гос. ун-т. — 2002. 300 с.

Современное состояние технического образования в Республике Казахстан и его роль в мировой системе

Абуова Набат Ауелбековна¹, кандидат педагогических наук
Абдикадырова Айнур Абдуллахановна², магистр информационных систем
¹Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата
²Казахский национальный технический университет имени К. И. Сатпаева

По результатам проведенных анализов отечественными и зарубежными экспертами, место, занимаемое каждым государством в мировом сообществе XXI века, характеризуется его интеллектуальным потенциалом, уровнем квалифицированного и творческого мастерства специалистов, получивших техническое образование в вузах. Из этого делается вывод, что познавательное, профессиональное и творческое развитие каждого члена общества, а в особенности инженеров различных отраслей, безусловно, влияет на общее развитие государства. Разносторонние перемены, происходящие в экономических, политических и социальных отношениях Республики Казахстан, требуют основательной перестройки образовательной системы. Президент Н. А. Назарбаев в 2012 году в своем Послании народу Казахстана отметил: «Учитывая новый курс «Казахстан — 2050», поручаю Правительству обеспечить развитие Инженерного образования и системы современных технических специальностей путем выдачи свидетельств международного образца» [1].

При этом международная комиссия по образованию XXI века заключает, что будущее развитие чело-

вечества характеризуется не только экономическим ростом страны, но и уровнем развития отдельной личности. А ЮНЕСКО предлагает перейти с классического понятия «человеческие ресурсы» на концепцию, называемую «человеческая компетентность». Эта концепция нацелена на обеспечение самых важных качественных характеристик как образованность, энергичность, освоение техники и новых технологий, здравоохранение и развитие культуры, охрана окружающей среды, конкурентоспособность на рынке труда, соответствие всем требованиям технического мастерства, а также освоение профессиональной компетентности [2]. Для этого образовательная система нашей страны должна готовить не человека, умеющего прожить в гражданском обществе и правовом государстве, а образованное, всесторонне технически, творчески развитое поколение, которое готово строить и развивать это самое общество и государство.

Наряду с этим, в государственном общеобязательном стандарте образования Республики Казахстан отмечено, что главная цель высшего образования национального уровня — повлиять на формирование компетентной лич-

ности, готовой участвовать в социальной, экономической и политической жизни нашей страны [3]. Если вышеназванное предложение ЮНЕСКО о переходе с классического понятия «человеческие ресурсы» на концепцию, называемую «человеческая компетентность» осуществить на основе подобной документации, то появится большая возможность для выполнения всех требований общества, касающихся образовательной сферы.

С начала 1990-х годов, когда в стране начались перестройки и перемены, социально-экономические перевороты, изменился внутренний мир, культура и образцовые качества простого народа, изменилось их отношение к труду, образованию и профессионализму. Подверглась большому изменению и структура учебных заведений, которые готовили специалистов с техническим образованием, из-за снижения спроса на своих выпускников, некоторые специальности чуть ли не закрылись. В этих учебных заведениях, которые функционировали по системе, сформировавшейся до получения независимости, после 90-х годов резко снизилось количество поступающих студентов. Причиной этому послужило то, что сократилось финансирование учебных заведений со стороны государства. Если в 1991 году финансирование инженерных специальностей сократилось на 7,8%, то в 1997 году этот показатель снизился на 8,2%. За этот период инженерным учебным заведениям не поступало никакой помощи со стороны государства. Материально-техническая база совсем устарела, базы не обновлялись и не оборудовались. В те времена специальностями с высоким статусом были экономика, финансовая отрасль и юридические специальности, и поэтому все выпускники школ проявляли интерес к этим специальностям [4].

Лишь в конце 1990-х и в начале 2000-х годов начали уделять внимание этим учебным заведениям и инженерным специальностям. А в настоящее время основными задачами высшего инженерного образования в Республике Казахстан считаются обновление структуры образования, учитывая спросы индустриально-инновационного развития экономики и развитие инфраструктуры подготовки кадров, путем повышения статуса инженерного образования. Для реализации этих задач в первую очередь нужно обновить государственные стандарты высшего технического образования в соответствии с требованиями профессионального стандарта, разработать образовательные программы, модульные программы и т.д.

Тем не менее, Казахстан на пути своего независимого развития достиг значительных успехов в реформировании социальной сферы и экономики. Одно из наиболее важных достижений — создание новых концептуальных подходов для систематизирования высшего инженерного образования, охватывающего все направления и уровни вышеназванной отрасли общества. Все происходящие изменения направлены на либерализацию высшего технического образования, которое обеспечит формирование демократического развития государства. Главной задачей реформы повышения качества образования является

формирование адаптивности и приспособленности к современному вектору развития экономики страны. В качестве главного составляющего расширения и укрепления партнерства Казахстана на мировой арене выходит вопрос интеграции в мировом образовательном пространстве. Так как долговременная конкурентоспособность государства на этапе глобализации напрямую связана с качеством высшего технического образования, это направление образования считается приоритетным направлением современного экономического развития страны. Реформа высшего образования в первую очередь ставит задачи разработки международной модели аккредитации вузов, новой системы оценки качества образования и образовательных учреждений нового типа (новые технические школы, инновационные университеты, инновационно-образовательные консорциумы).

Для достижения поставленных целей и в целях вступления в мировое образовательное пространство и обеспечения конкурентоспособности своих выпускников на рынке труда Республика Казахстан первым из стран СНГ дала свое согласие на Болонскую конвенцию. Если учитывать, что будущее Казахстана и его экономическое развитие напрямую зависят от конкурентоспособности высокообразованных инженеров на рынке труда, то главным решением этого вопроса является то, что Болонская конвенция в качестве важнейшего требования выдвигает высокую общественность отдельной личности и ее социальную адаптивность к рыночным отношениям. Кредитная система обучения Болонской конвенции готовит специалистов в соответствии с образовательным стандартом [5]. Кредитная система обучения, которая с 2005 года была введена в качестве эксперимента, показывает свою жизнеспособность и актуальность в соответствии с современными требованиями.

В настоящее время в Казахстане обозначены приоритетные направления подготовки кадров через государственные образовательные гранты. Повышен спрос на технические и инженерные специалисты, которые необходимы для обеспечения экономического роста страны в светлом будущем и повышены уровни требования, предъявляемые на учебные заведения, которые готовят этих кадров. Например, согласно указу Президента РК за № 648 от 5 июля 2001 года нескольким университетам в Казахстане присвоен статус Национального Университета. Среди этих университетов, которые работают с целью повышения качества высшего образования на уровень мирового стандарта, есть Казахский Национальный Технический Университет имени К. И. Сатпаева и Казахский Национальный Аграрный университет.

Эти университеты, будучи методическими базовыми центрами для других высших учебных заведений Казахстана, готовящих инженеров, обеспечивают их актуальными образовательными программами, альтернативными технологиями обучения, инновационными концепциями, основанными на формировании знаний и навыков будущих кадров. Сегодня вузы, которые готовят инженерных специалистов для различных отраслей нашей страны, для реализации задач индустри-

стриально-инновационного развития экономики Казахстана широко используют инновационные методы и технологии обучения и полностью используют возможности виртуальных лабораторий в учебном процессе. Казахстан направляет свою международную деятельность на мировой арене высшего технического образования на установление взаимно выгодных контактов с ведущими вузами стран с разных регионов мира как США, Западная и Восточная Европа, Азия, страны СНГ. Сегодня большинство технических университетов нашей страны добилось контактов развития через международные организации, основанных на деятельности в сфере образования, культуры и науки, таких как Комиссия образовательной деятельности Европейского Союза, Британский Союз Северной Ирландии и Объединенного Королевства Великобритании, Союз Америки, Германская служба Академического обмена, Французский центр университетских программ. Результатом этого достижения является возможность признания на международном уровне дипломов высокообразованных инженеров, подготовленных в нашей стране.

Наряду с этим, для того, чтобы квалификация, присуждаемая специалистам с высшим образованием, достигла международного уровня, Казахстан подписал Лиссабонскую конвенцию, и она фактически функционирует в соответствии с поставленной целью. В свою очередь Казахстанско-Британский технический университет является лидером среди совместно сформированных университетов в Казахстане по созданию модели учебных программ нового типа для других вузов, которые готовят технических специалистов.

Сделав отступление, проанализируем проделанную работу по повышению качества технического образования Казахстана. На основе Меморандума «О формировании Фонда поддержки технического и профессионального образования» между Министерствами образования, энергетики и минеральных ресурсов и Казахской Национальной экономической палатой «Атамекен», подписанного в ноябре 2009 года, была запланирована реализация важных проектов совместно со следующими международными организациями, сегодня этот меморандум дает свои положительные результаты:

1) Совместно с Германской организацией технической помощи были разработаны важные модульные программы для учебного процесса;

2) Совместно с Норвежским центром повышения знаний и квалификации была осуществлена подготовка и переподготовка кадров;

3) Совместно с Европейским образовательным фондом была введена методика разработки программ для повышения полномочий профессионального образования в Казахстане, были разработаны стандарты;

4) Совместно с Германским центром ИнВент повышение квалификации преподавателей системы технического образования и производственных учебных мастеров в инновационном плане;

5) Совместно с Британским Советом обеспечение трудоустройства выпускников системы технического образования.

Между Министерством образования и науки РК и Конкорд Консалтинговой группой «UCPMI» (Франция), GEMCO INTERNATIONAL BV и Университетом прикладных наук FONTYS были подписаны 2 протокола о сотрудничестве в сфере технического образования, сегодня эти документы значительно влияют на инновационное развитие технических вузов страны. А также после того, как с 1 января 2011 года вступил в силу указ Президента «Об утверждении государственной программы развития образования в РК в 2011–2020 годах» всесторонне проводились мероприятия по модернизации технического и профессионального образования в соответствии с общественным спросом и индустриально-экономическим развитием экономики. По итогам международного опыта инвестиции в человеческий капитал, а также в образование дают обществу и экономике определенные вещи, сделанные человеческим трудом. Инвестиции в человеческий капитал нуждаются в техническом плане активной продуктивной рабочей силе и квалифицированных инженерах, умеющих быстро адаптироваться к требованиям нынешнего, быстро меняющегося времени. Время доказывает, что прибыльную экономику обеспечивают лишь специалисты, особенно выпускники технического образования, одновременно сформировавшие знания и квалификацию, деловитость и навыки. Сама жизнь доказывает, что Казахстан сможет показать себя в качестве государства с прибыльной экономикой и высококвалифицированной рабочей силой благодаря конкурентоспособности выпускников на рынке труда, обеспечивая их инновационным образовательным уровнем в учебных заведениях технического образования.

При исследовании уровня спроса на каждый кадр во время планирования государственной программы динамического индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2010–2014 годы совместно с Министерством Труда Республики Казахстан, в 2011 году спрос на специалисты с техническим образованием составил 58,2 тысяч человек [6]. Согласно плану вышеназванной программы планируется, что технические учебные заведения обеспечат подготовку кадров с техническим образованием до 2014 года, выпустив 224,6 тысяч выпускников. Об этом сотни лет тому назад немецкий ученый педагог Адольф Дистерверг писал: «... образование не измеряется количеством знания, образование измеряется полным пониманием своего знания и умением использовать его, поэтому знания и навыки всегда должны быть тесно взаимосвязаны» [7]. Из этого можно сделать вывод о том, что мы не сможем обеспечить качество, разъединив знания от навыков в быстро меняющемся обществе.

Поэтому принимая во внимание то, что индустриально-инновационное развитие нашей страны напрямую связано с квалифицированностью инженерных кадров, подготовленных в технических учебных заведениях, можно сделать выводы о том, что этот вопрос на сегодняшнее время является актуальным и важным в развитии народа Казахстана и укрепления государства.

Литература:

1. Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства //Послание Президента страны Н. А. Назарбаева народу Казахстана от 14 декабря 2012 года.
2. Интернет-ресурс: <http://www.unesco.org/new/ru/media-services/single-vi..vk.com> unesco // Деятельность — Образование.
3. Государственный общеобязательный стандарт образования РК высшее образование. Бакалавриат // Основные положения. ГОСО РК 5.04.019—2011. Астана, 2011.
4. Абуова, Н. А. История развития индустриально-педагогических колледжов в Казахстане (1991—2005 г.г.) // дисс... канд.пед.наук. — Алматы. 2005.
5. Байденко, В. И. Болонский процесс: Курс лекций. М., 2004.
6. Программа динамического индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2010—2014 годы. // Интернет-ресурс kaztrk.kz/.../Udemeli_industrialdi_innovacijalik_damu_memleketтик.
7. Дистервег, Ф. А. О природосообразности и культуросообразности в обучении // Народное образование. — 1998. — № 7.

Болашақ мамандардың инновациялық іс-әрекетін ұйымдастыру жолдары

Дарибаева Сәндігүл Кулаханқызы, аға оқытушы
Қорқыт Ата атындағы ҚМУ (Қызылорда қ., Қазақстан)

Педагогика және психология ғылымында «педагогикалық технология», «білім беру технологиясы», «тәрбие технологиясы», «тұлғаны дамыту технологиясы», және тағы басқа ұғымдар кеңінен қолданылуда. Белгілі педагог-ғалым В. П. Монахов болса, «Педагогикалық технологиялар дегеніміз-оқыту үрдісін жобалау, ұйымдастыру мен жүргізудің ойластырылған моделі» деп түсіндіреді. Біздің іс-тәжірибемізде басшылыққа алып жүрген оқыту технологиямыз Л. В. Занковтың дамыта оқыту технологиясы. Біздің алдымызға қойған мақсатымыз-оқытудың жаңа әдістерін пайдалана, оқушылардың ойлау және өздігінен жұмыстану қабілетін дамыта отырып, қосымша құжаттармен, деректі материалдармен жұмыс істеу дағдысын қалыптастыру. Дамыта оқыту технологиясының бір ерекшелігі оқушылардың тақырып төңірегінде көп ізденуіне мүмкіндік беріп, жаңа тақырыпты шығармашылық ізденіс ретінде меңгеруін қажет етеді. Сондықтан мұндай сабақтарда оқушылардың ынтасын, белсенділігін арттыру үшін проблемалық сұрақтар қойылып, олар қойылған сұрақ төңірегінде өз ойларын ашық айтуға дағдыланады. Тақырып бойынша деңгейлік тапсырмалар жүйелі жасакталғандықтан, дамыта оқыту жүйесін жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Өйткені, ол оқушылардың ойлауы мен елестеуін, есте сақтауы мен белсенділігін, дағдысы мен білім сапасының дамуын қамтамасыз етеді. Оның нәтижесі оқушылардың табиғи қажеттеріне сәйкес жоғары деңгейге көтерілуіне және дарындылық қасиеттерінің ашылуына жағдай жасайды. Жоғары курстарда оқитындарға курстық жұмысты қорғату, сөзтізбек құрастыру, сынақ сабағы арқылы оқушыларға өздігінен жұмыс істеу қабілетін

нығайту үшін үнемі семинар сабақ, тест арқылы сынақ сабағын өткіземін. Осындай жаңа әдістер арқылы сабақта мынандай жетістіктерге қол жеткіздік:

- Таланттылар мен дарындылар өз қабілеттері мен икемділігін одан әрі бекіте түседі.
- Нашар оқитындардың ынтасы артады.
- Білім дәрежесі бірдей оқу топтарында оқу жеңіл-деді.
- Балалардың өздігінен ізденуіне мүмкіндік те туды.

Дамыта оқыту дегеніміз — бұл оқу үрдісінде оқушының ықтимал мүмкіндігінің толық іске асуына бағдарланған оқыту. Дамыта оқыту теориясы сонау Г. Песталоцций, А. Дистервег, К. Ушинскийден басталады. Бұл теорияны алғаш ғылыми негіздеген Л. С. Выготский деп саналады. Кейінірек бұл теория Л. В. Занков, Д. Б. Эльконин, В. В. Давыдовтың тәжірибелік-эксперименттерінде әрі қарай өзіндік жалғасын тапты.

Л. В. Занков технологиясында басымдық танытатын әдістер: салыстыру, индуктивтік, талдау, бақылау, зерттеушілік, проблемалық, абстракциялық. Негізгі көңіл бөлінетін нәрсе-оқушының өзіндік ойын есепке алу, бағалау Педагогикалық технологияны сараптау мен бағалаудың ең басты өлшемі болып оның тиімділігі, нәтижелілігі және қазіргі заманға лайықтылығы мен жаңашылдығы есептеледі. Білім беру технологиясының негізгі объектісі мен субъектісі баланың жеке басы. Психологиялық тұрғыда жеке бас қасиеттерінің құрылымдық деңгейлері төмендегідей:

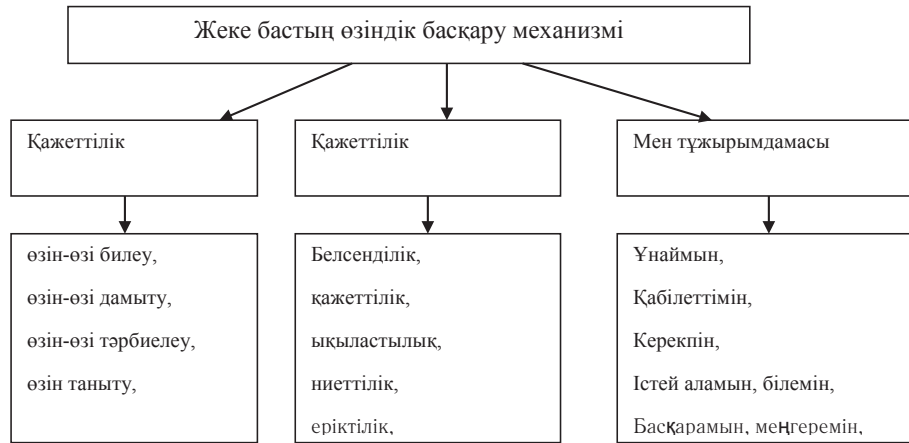
- темпераменттік деңгей;
- психологиялық ерекшелік деңгей;
- жеке басының бағыттылық деңгейі.

Осы деңгейлерге байланысты білім беру технологияларын оқу-тәрбие үрдісіне енгізу жолдары:

- оқушылардың білім, білік, дағдыларын қалыптастыру;
- ақыл-ойын дамыту;

— жеке бастың өзіндік басқару механизмін қалыптастыру;

— жеке бастың практикалық-әрекет ортасын қалыптастыру.

XXI ғасырда болашақ мамандарды даярлау, олардың кәсіби бейімделуін қалыптастыру мәселелері-кезек күттірмейтін өзекті қоғам талабы. Сондықтан біз болашақ мұғалімдердің жаңа педагогикалық технологияларды қолдануға даярлығын қалыптастырудың төмендегідей құрамдық моделін пайдалануды ұсынамыз.

1. *Мотивациялық бөлік:* Мұғалім мамандығына деген қызығуы, шеберлігін дамытуға ұмтылуы. Инновациялық іс-әрекетке ұмтылуы.

2. *Мазмұндық бөлік:* Таңдаған кәсіби мамандығын меңгеруі /педагогикалық-психологиялық білімдер, өзіндік басқару ілімдері/ Біртұтас педагогикалық үрдістің теориялық негіздерін меңгеруі. Педагогикалық іс-әрекет теориясының негіздерін білу.

3. *Танымдылық бөлік:* Әлеуметтік кәсіби қоршаған ортаны жедел тани алуы. Инновациялық технологияларға қызығуын танытуы.

4. *Технологиялық бөлік:* Біртұтас педагогикалық үрдісті жүзеге асырудың әдіс-тәсілдерін жүзеге асырудың әдіс-тәсілдерін, технологияларын меңгеруі. Біртұтас педагогикалық үрдісті диагностикалай алуы. Оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекеттерін тиімді ұйымдастыра алуы.

5. *Шығармашылық бөлік:* Әдіс-тәсілдерді жетілдіруге ізденістік белсенділіктің болуы. Инновациялық әдіс-тәсілдерді меңгерудегі жаңа идеяның пайда болуы.

Оқыту үрдісі ғылыми-техникалық алға басу жағдайында өндірістік тапсырмаларды нәтижелі шешуге қабілетті, қоғам дамуының жаңа тенденцияларына сәйкес кәсіби потенциалын үздіксіз көтеретін жоғары дәрежелі маман қызметкер

дайындау мүддесіне бағындырылған. Жаңа қоғамның даму кезеңіне сай мамандарды дайындау «мектеп-арнаулы орта білім беру орны» үздіксіз білім беру үрдісі жағдайында ғана іске асады. Осы жағдай әуелі орта мектеп оқушысына, одан кейін жоғары оқу орны студентіне білім берудің мазмұнын жаңартуға белсенді мүмкіндік береді. Оқушылардың білімдерін жеткілікті дәрежеде дәл бағалауға мүмкіндік беретін деңгейлеп бөлшектерге бөлу (дифференциациялау) идеясы жаппай қолданыс табуда. Оқыту материалын меңгеру кезінде оқушының санасында күрделі үрдіс жүретіні белгілі. Игеру (меңгеру) күрделі, кең мағыналы ұғым және әртүрлі тәсілдер арқылы түсіндіріледі. Психология-педагогикалық әдебиеттерде [1,2] меңгеру үрдісі жалпы түрде: алған білімдердің мағынасын өңдеп, қабылдау үрдісі, алған білімдерін жадында сақтау және оларды жаңа жағдайда практикалық, теориялық міндеттерді шешуге қолдану ретінде сипатталады, яғни алған білімдерді іскерлік пен дағдылар түрінде қолдана білу. Кез-келген әрекетті, әлеуметтік сынаудың кез-келген элементін меңгерудің жағдай мен құралы ол әуелден сыртқы материалдық әрекетпен ішкі әрекеттің бірлестігі болып табылады. Меңгерудің нәтижесінде осы екі құрам бөліктер белгілі түрде әсер етеді. Толық және сапалы меңгеру елеулі түрде индивидтің жеке қабілеттілігіне байланысты. Меңгеру үрдісінде жаңа материалды жақсы түсіну үшін оқытушы меңгерудің әртүрлі кезеңдерін ескеріп, білімдерді меңгеруді қалыптастыру «жолын» немесе «механизмін» бақылап отыруы қажет. Әдеби деректерге [1,2] байланысты, меңгеру үрдісін 1-кестеде көрсетілген меңгерудің жеке кезеңдеріне бөлуге болады.

1	2	3
Қабылдау (белгілерді)	Еске түсіру (қасиеттерді)	Аңғару (күрделі бүтіннің бөліктері)
4	5	6
Түсіну (құрамдағы бөлікті)	Қолдану (білімдерді)	Іске асыру (іскерлік пен дағдылар)

1-кестеде ұсынылған үлгі бойынша білімдерді игеру механизмі белгілі меңгеру кезеңдері: қабылдау+еске түсіру+аңғару+түсіну+қлдану ең соңында + іске асыру арқылы жүзеге асады.

«Қолдану» кезеңінде білім стандартына [3,4] сай білімдер көлемі қалыптасуы керек. Білімдерді іске асыру, оқытудың нәтижесі, яғни оқушының іскерлігі мен дағдыларын сипаттайтын барлық оқыту үрдісінің нәтижелік жағы. Бірінші хабарламада диалектика-логикалық тәсілмен оқыту үрдісі жете зерттелген, онда оқытушы жалпы теориялық және жалпы философиялық жеке, ерекше, жалпы, жалпыға бірдей ұғымдарды дұрыс қолдана білуі керек. Егер оқытушы ұсынылатын тақырыптың оқу материалын осы айтып өткен тәртіппен жоспарласа, оқушының осы материалды психологиялық түсіну үрдісі: ең әуелі логикалық қимылдар мен ой әрекеттерін оятады. Одан соң ой жүгірту мен ойлану іске асады. Білімдерді меңгерудің деңгейлеріндегі осы барлық әрекеттер ойдың қалыптасуына мүмкіндік туғызады. Материалды осылай түсіндіру, сыныптың ерекшелігін, оқушылардың психологиялық күйін, оқушының жеке басының білім базасын ескеруге, жеке, топпен немесе жаппай әдістермен сабақты жүргізуге мүмкіндік береді. Мысалы, білімі төмен оқушымен әуелі қабылдау деңгейінде жұмыс істеп, одан соң оқу материалын қажетті деңгейде меңгергеніне көз жеткізгеннен соң, еске түсіру деңгейіне көтерілуге болады. Еске түсіру кезеңінде де оқушыға ауызша немесе жазбаша тапсырма дайындау дұрыс. Содан кейін ғана білімді меңгерудің жоғары кезеңдеріне қарай өтуге болады. Сонымен қатар, оқытушы оқушыны бір кезеңнен келесі кезеңге қажетті білімдер көлемін меңгергеніне көз жеткізгеннен кейін «жетелеп» отыруы керек.

Қорыта келгенде, белгілі дидакт ғалымдарымыздың ұсынған анықтамаларын зерделей келе, педагогикалық әрекетті-әлеуметтік тәжірибе мен мәдениетті ұрпақтан ұрпаққа жеткізетін әрекеттің дербес түрі деп, ал педагогикалық технологияны-педагогикалық мақсаттарға жетуге кепілдік беретін, алдын-ала жобаланған оқу-тәрбие үрдісі бірізді жүзеге асатын жүйе деп түсінгеніміз жөн деген қорытынды жасауға болады. Оқыту технологиясын зерттеуші ғалымдарымыз білім беру формасын оңтайландыру міндетін техника және адам ресурсы мен олардың өзара байланысын есепке ала отырып жүзеге асыруды көздейтін, білімді игеру мен оқыту үрдісін құру, қолдану және анықтаудың жүйелі әдісі ретінде қарастырады. Ал оқу-тәрбие үрдісінің технологиясын-оқыту мен тәрбиенің мұғалім мен оқушы тұлғасын дамытуға бағытталған мақсат, мазмұн, құрал, форма және әдістерінің жүйесі деп білеміз. Білім беру технологияларын оқу-тәрбие үрдісіне енгізе отырып, жұмыс жүргізу балалардың ой-өрісін дамытуға, тәрбиелеуге мүмкіндік береді. Әр технологияның өзіндік мақсаты мен ерекшеліктері, тәрбиелік мәні бар.

Қорыта келгенде, белгілі дидакт ғалымдарымыздың ұсынған анықтамаларын зерделей келе, педагогикалық әрекетті-әлеуметтік тәжірибе мен мәдениетті ұрпақтан ұрпаққа жеткізетін әрекеттің дербес түрі деп, ал педагогикалық технологияны-педагогикалық мақсаттарға жетуге кепілдік беретін, алдын-ала жобаланған оқу-тәрбие үрдісі бірізді жүзеге асатын жүйе деп түсінгеніміз жөн деген қорытынды жасауға болады. Оқыту технологиясын зерттеуші ғалымдарымыз білім беру формасын оңтайландыру міндетін техника және адам ресурсы мен олардың өзара байланысын есепке ала отырып жүзеге асыруды көздейтін, білімді игеру мен оқыту үрдісін құру, қолдану және анықтаудың жүйелі әдісі ретінде қарастырады. Ал оқу-тәрбие үрдісінің технологиясын-оқыту мен тәрбиенің мұғалім мен оқушы тұлғасын дамытуға бағытталған мақсат, мазмұн, құрал, форма және әдістерінің жүйесі деп білеміз. Білім беру технологияларын оқу-тәрбие үрдісіне енгізе отырып, жұмыс жүргізу балалардың ой-өрісін дамытуға, тәрбиелеуге мүмкіндік береді. Әр технологияның өзіндік мақсаты мен ерекшеліктері, тәрбиелік мәні бар.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. В. П. Беспалько. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. М., 1995.
2. К. Ж. Бұзаубақова. Жаңа педагогикалық технология. Оқу құралы. «Жазушы», 2004.
3. К. Ж. Бұзаубақова. Мұғалімнің инновациялық даярлығын қалыптастыру. Алматы. 2006.
4. Ж. Б. Қоянбаев, Р. М. Қоянбаев. Педагогика. Алматы. 2000
5. В. А. Слостенин, В. П. Каширин. Психология и педагогика. М., издательский центр Академия. 2003.
6. Ж. А. Қараев, Ж. У. Кобдиқова. Оценка деятельности учащихся в условиях применения педагогической технологии обучения. \ Вестник высшей школы Казахстана, — Алматы, 1998 г. № 5

Бастауыш сынып оқушыларының оқу-танымдық іс-әрекетін қалыптастыру жолдары

Ерғалиева Ләззат Жұмағалиқызы, педагог-әдіскер
Детский сад № 5 (г. Кызылорда, Казахстан)

Бастауыш мектеп — бұл оқушы тұлғасы мен санасының дамуы қуатты жүретін, ерекше құнды, қайталанбас кезеңі. Сондықтан да бастауыш білім берудің алғашқы сатысы. Соған сәйкес бүгінгі таңда Қазақстан Республикасы бастауыш білімнің міндетті мемлекеттік стандарты жетілдірілді. Мемлекеттік стандартта дамыта оқыту ұстанымына сәйкес білімнің теориялық деңгейін кө-

теру, оқу — әрекетін қалыптастыруда білімнің танымдық, шығармашылық ролін мақсат етіп қояды.

Пәндерді оқыту арқылы ұлттық және әлемдік тәлім нәрімен сусындаған, болашақ халық игілігін жасайтын азамат тәрбиелеу. Ал міндеті — оқушылардың танымдық деңгейін кеңейту, шығармашылық және еңбек біліктерін, қабілеттерін дамыту, рухани байлықты дамытуға жағдай

жасай, салауатты өмір салтын насихаттау. Соның негізінде үшқыр ойлы, жаны сұлу, тәні сау, шығармашылықпен ойлай білетін дара тұлғаны тәрбиелеуге ұмытылуымыз қажет.

Оқушылардың оқу- танымдық іс- әрекетін, белсенділігін қалыптастыруда олардың қабілеттерін дамытуға, танымдық жан қуаттарының оянуына ықпал етіп, ізденісіне, талабын ұштауға білім деңгейін жетілдірудің маңызы ерекше.

Оқушылардың оқу — танымдық іс — әрекеті — күрделі процесс. Ол іс — әрекет мақсатын, мазмұнын мен қорытындысын, түрлері мен әдістерін, мотивтерін, деңгейлерін қамтиды.

Оқу — танымдық іс — әрекет — шәкірттің білімге деген өте белсенді ақыл-ой әрекеті. Ол танымдық қажеттіліктен, мақсаттан, таным қисындарынан және әрекетті орындаудың тәсіл- амалдарынан тұрады. Оқу үрдісі оқушылардың оқу- танымдық әрекеті негізінде жүзеге асады, ал оқу — танымдық әрекеті негізінде оқушылардың танымдық белсенділігі қалыптасады. Танымдық белсенділіктің орындалуы оқушылардың оқу материалын түсінуге, өткенді жаңамен байланыстыруға, негізгісі мен қосымшасын анықтауға, алған білімдерін тәжірибеде пайдалануға, өз пікірлерінде оларға сүйенуге ұмтылысынан көрінеді. Білімді саналы меңгеру өз бетімен жаңа білім алуға мүмкіндік беретін ақыл-ой еңбегінің өзіндік тәсілдерін игермейінше іске аспайды. Оқушылардың белсенді танымды іс- әрекетінің көздейтін мүддесі — білімнің қоғамдық мәнін ұғыну, қоғамға қызмет ету қарқынын үдету негізінде дамыту. Белсенділіктің ең жоғарғы көрінісі оқушылардың алған білімдерін өмірде, тәжірибеде нәтижелі пайдалана білуі болып табылады. Оқушылардың танымдық белсенділігі мына үш белгіге тән:

- Оқу- танымдық әрекеттің қоғамдағы маңыздылық бағыты;

- Оқу- танымдық әрекеттің интеллектуалдық сипаты;
- Оқу- танымдық әрекеттің реттеушілік сипаты.

Сондай — ақ, танымдық белсенділігін дамыту тиімділігі мынадай жетекші фактормен анықталады:

- Оқушылардың жас ерекшеліктерін есепке алу;
- Оқу үрдісінде мәселелік оқытуды кеңінен енгізу;
- Материалдарды айтып түсіндіруде жүйелік ұстанымын қамтамасыз ету;
- Бірте-бірте күрделене түсетін тапсырмалар кешенін шешудегі қол жеткен табыстарды «нығайтуды» қамтамасыз ету, т.б. [1].

Оқу үрдісі оқушылардың танымдық әрекеті нәтижесінде жүзеге асады, ал танымдық әрекеті негізінде оқушыларда танымдық белсенділік қалыптасады. Демек, оқушылардың танымдық белсенділігін қалыптастыруды арнайы ұйымдастыру- оқу үрдісін ұйымдастыра білудің маңызы зор.

Сабақ беруде оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға қойылатын негізгі талаптар:

- Оқушыларға қойылған оқу міндеттерінің мәні әрқашан түсінікті болуы керек, олар оқытудың мақсатын түсіну керек. Сабақ мәселе қоюмен басталу керек

және оқушылардың алдыңғы тәжірибелеріне, олардың білім жүйесіне сүйене отырып жүргізілуі керек. Мұғалім оқушылардың оқытылатын материалға қызығушылығын арттыру үшін барлық тәсілдерді пайдалануы керек.

- Оқушылардың белсенділігінің маңызды шарты оқыту процесіндегі өзін-өзі бақылау мен өзін-өзі бағалау болып табылады. Сондықтан да оларды осындай қызметке қажеттілік пен дағды қалыптастыру мұғалімнің бірден бір міндеті болып табылады. Өзін-өзі бақылау мен өзін-өзі бағалау қазіргі оқыту технологиясының міндетті элементі болуы қажет.

- Білімді саналы және белсенді меңгеруде басты рөл жарқын үлгілерді белгісіз оқушының қосымша оқу материалын пайдалануы арқасында көрініс табатын қызығушылыққа беріледі. Саналылық және белсенділік принциптерін жүзеге асыру үшін оқылатын материалдың тек мазмұнына ғана емес, сондай-ақ оқыту процесінің өзіне де қызығушылық қалыптастыру қажет. Оқушыларға тек жаңа ақпарат алу ғана емес, сонымен қатар оқу, оларға таным процесінің өзі де қызық болуы керек. Бұл ережелерді сақтау жалған білім жинақтауды емес, сенімді қалыптастыруға мүмкіндік береді. [2].

Оқыту үрдісінде оқушының танымдық белсенділігін қалыптастыру үшін білімдер мен әрекет тәсілдерін алуды қажеттендіруді қалыптастыратын шарттарды, өзін-өзі бейімдеу шарттарын, мәселелерді шешудің түрлі нысандарын ұйымдастыру дағдыларын дамытудың шарттарын қамтамасыз етуі тиіс.

Оқушылардың танымдық белсенділігінің деңгейлеріне тоқталатын болсақ, оның ең жоғарғы деңгейі танымдық міндеттерді өз бетінше қоюмен, тапсырмалардың шешімін табуда неғұрлым тиімді жолдарын болжаумен және өз бетінше айқындаумен, өздігінен бағалаумен сипатталады. Ал орташа деңгей жоғары деңгейдің кейбір элементтерінің оқытушының көмегімен орындалатынымен сипатталады, мұнда мұғалім танымдық тапсырма беріп, оның шешуін бақылауы немесе оқушыға шешу тәсілдері көрсетуі тиіс. Төменгі деңгейде оқушыға белгілі бір әрекеттің үлгісі болғанда, оларды орындау тәсілдері туралы көмек болғанда ғана танымдық әрекетін ынталандыруға, белгілі тәсілдерге бағдарлануда көрініс табады.

Оқушылардың танымдық белсенділігін арттырудың негізгі факторларына оладың өз мүмкіндігін сезінуі, оқушылардың өз таңдауымен жұмыс істеуі, оқу үрдісіне баланың өз әрекетінен қанағаттануы; оларға мұғалім тарапынан қойылатын талап пен қабілеттерінің сәйкес болуы; мұғалімнің өзіндік жұмысты ұйымдастыра алуы, т.б. жатады. Бұл факторлар оқу мотивтерінің өрісін кеңейтіп шығармашылық әрекетіне негіз қалайды. Қабілеттер оқушыға дайын түрде берілмейді, ол оқыту барысында жүзеге асатын дамудың нәтижесі. Оқу, білім алу қабілеттерінің деңгейі әр оқушыда әр түрлі болғандықтан, мұғалім танымдық тапсырманы беру кезінде оны ескеруі тиіс.

Төменгі сынып оқушыларының танымдық белсенділігін арттыру үшін білімді меңгерудің мынадай мақсаттары керек:

- Мақсатты қоя алу (мақсатты түсіндіру);
- Мақсатты жүзеге асыра білу (орындалатын бөлігі)
- Нәтижені бағалай алу (бақылау, баға).

Бүгінгі мектептерде тек қана екінші буын — орындалатын бөлім ғана жүзеге асады. Сондықтан да ол мектеп тәжірибесінде кең таралған, өйткені мұғалім оны оңай қолдана алады. Мақсатты қоя білуге тоқталсақ, онда ол мақсаттың тек қана жекеленген, бөлек, бір-бірімен бірікпеген оқу үрдісінің мұндай түрі оқушылардың өз қызметін бақылап, оған баға беріп, нәтиженің тиімділігін қалыптастырмайды. Басқаша айтқанда, оқушының танымдыққа емес, тіпті оқу үрдісіне деген қызығуының артуы екіталай. Осы көрсетілген үш элементтің жүзеге асырылуы үшін оқу пәні ішкі ой ерешеліктеріне, яғни, ол ойдың даму тарихы мен қалыптасуына, сонымен қатар әр оқу пәні — жалпы білім жүйесінің тек бір ғана бөлігі екенін түсінгенде ғана іске аспақ. Яғни, қазіргі заманғы оқу үрдісінің мазмұнына деген көзқарас оның диалектикалық дамуында ғана қарастырылуы керек. Басқа сөзбен айтқанда, пәндік білім беру жүйесінің негізінде диалектикалық қайшылық, яғни, бір жүйеде нақты пәнді алсақ, білім беру жүйесінің дамуына мүмкіншілік беретін қозғаушы күш деп қарастырылады.

Бастауыш сынып оқушыларында ұғынатын түсініктер оның маңызын жаттап алып көптеген жаттығуларды,

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Рысбекова А. «Танымдық қабілетті арттыру шрттары», «Қазақстан мектебі» журналы № 7—2010ж, 38—39 беттер.
2. Ильясов С. «Танымдық белсенділікті дамыту — өзекті мәселе», «Қазақстан мектебі» журналы № 2—2011 ж, 66—67 беттер.

Мектепте интербелсенді оқытудың формалары мен әдістері

Жайлауова Манат Кенесовна, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
Қорқыт Ата атындағы ҚМУ (Қызылорда қ., Қазақстан)

Интербелсенді оқыту — білім беру үдерісіне қатысушылардың өзара әрекетінің диалогтық формасына негізделген таным тәсілі. Оның барысында білім алушылардың бірлескен әрекет дағдылары қалыптасады.

Интербелсенді оқыту — білім беру үдерісінің соңғы мақсаты мен негізгі мақсаты мен негізгі мазмұнын сақтайды.

Интербелсенді оқыту бірқатар міндеттерді шешеді:

— коммуникативті біліктер мен дағдыларды дамытады, оқушылар арасында эмоционалдық дағдыларды дамытады, олардың арасында эмоционалдық байланыс орнатуға көмектеседі;

— ақпараттық міндеттерді шешеді, себебі оқушыларды бірлескен әрекетті онсыз жүзеге асыруға болмайтын қажетті ақпаратпен қамтамасыз етеді;

есептерді орындағаннан емес, оларды түсіну арқылы ғана болады. Танымдық белсенділік барысында логикалық ойлауы дами бастайды.

Сонымен, оқушылардың танымдық белсенділігінің көрсеткіштері ретінде мыналарды бөліп көрсетуге мүмкіндік береді:

1. Білімді өз бетінше алуы және оны түрлі жағдайда қолдана білуі;
2. Іргелі білімдерге қол жеткізу;
3. Танымдық тапсырмаларды шешу біліктері;
4. Өзбетіндік оқу әрекетіне қызығушылығы, әрекет тәсілдерін білуі;
5. Тұтас педагогикалық үрдісте мұғалімнің оқуы мен мақсатты өзара әрекеті;
6. Әрекетке бейімделуі мен өзін-өзі бақылау.

Оқушылардың танымдық белсенділігін қалыптастыру үшін мұғалім тарапынан ұйымдастырушылық пен дұрыс басшылық және оған оқушылардың өздері белсенділік танытпағы ләзім. Ал оқушылардың жеке басының дамуына белсенді болуы үшін оны қажетсінуі, ізденуі, бағдарлай білуі, зерттеу біліктері болуы қажет. Бұл жерде оқушылардың қабілеттерін дамытып қана қоймай, олардың танымдық жан қуаттарының оянуына ықпал етудің, сол жолда ізденісін, талабын ұштап, білім деңгейін жетілдірудің маңызы ерекше.

— жалпы оқу біліктері мен дағдыларын дамытады (талдау, жинақтау, мақсаттар қою және т.б.), яғни білім беру міндеттерін шешуді қамтамасыз етеді;

— командада жұмыс істеуге, басқаның пікіріне құлақ түруге үйрететін болғандықтан, тәрбиелік міндетті қамтамасыз етеді.

Интербелсенді оқыту тағы бір маңызды міндетті орындайды. Ол жүйке жүйесінің жүктемесін азайтуға, зейінді басқа нәрсеге аударуға, әрекет формаларын ауыстыруға және т.б. мүмкіндік береді.

Интербелсенді оқыту технологиялары мыналар:

1. Жүппен жұмыс.
2. Ауыспалы үштіктер.
3. Әткеншек.

4. Шағын топтардағы жұмыс.
5. Аквариум.
6. Аяқталмаған сөйлем.
7. Миға шабуыл.
8. Шешімдер ағашы.
9. Рольдік (іскерлік) ойындар
10. Пікірталас.
11. Дебаттар [1].

Оқытудың интербелсенді әдістерін 4 топқа бөлуге болады:

- топтық оқыту;
- фронтальдық оқыту;
- ойын барысында оқыту;
- пікірталас барысында оқыту.

Топтық оқу әрекеті — оқытуды шағын топтарда ұйымдастыру формасы. Мұндай оқыту оқушылар үшін өз құрбыларымен ынтымақтастық жасауға, әр адамның қарым-қатынасқа табиғи ұмтылысын жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Топтық оқытуға жұппен жұмыс, шағын топтағы жұмыс, аквариум жатады.

Фронтальдық интербелсенді әдістерге бүкіл сыныптың бір мезгілдегі бірлескен жұмысын қамтитын әдістерді жатқызуға болады: «Микрофон», «Аяқталмаған сөйлемдер», «Миға шабуыл», «Оқи отырып, үйренемін».

Ойын барысында оқыту әдістеріне рольдік ойындар, драматизациялау жатады. Пікірталасқа оқыту әдісі оқыту үдерісінде оқушылардың танымдық әрекетінің маңызды тәсілі, өйткені пікірталас — даулы мәселені көпшілік алдында кеңінен талқылау. Бұндай әдістерге «Ток-шоу», «Пресс» әдісі, «Бағытынды таңда» әдістері жатады.

Интербелсенді әдістерді тиімді пайдалану үшін мұғалім өз жұмысын жан-жақты жоспарлауы тиіс:

- бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшеліктеріне, олардың интербелсенді әдістемелермен жұмыс тәжірибесіне сәйкес келетін тәсілдерді пайдалану;
- оқушылар үшін тақырыпты игерудің «кілті» болатын интербелсенді жаттығуларды іріктеу;
- әрбір оқушының жұмыс қарқынын және оның қабілеттерін есепке алу;
- бір сабақта интербелсенді әдістердің бір-екеуін қолдану.

Интербелсенді оқытудың әдістері мен тәсілдері қолданылған сабақ сегіз кезеңнен тұрады:

1. Мотивация. Бұл кезеңді ұйымдастыру барысында бір сабақтан екінші сабаққа өткен кезде мотивация тәсілдерін өзгерту қажет.

2. Мақсат қою. Оқушыларға мақсаттарды хабарлау әрекетті мақсатты бағытталған етуге мүмкіндік береді. Мұғалім оқушыларға сабақтың мақсатын қоюды үйретеді.

3. Жаңа ақпарат беру. Бұл кезең оқушылар нені білетінін, ненің таныс емес және түсініксіз екенін тандап алуға мүмкіндік береді. Бұл кезеңді миға шабуылдан бастау ұсынылады: «Бұл сөз Сізде қандай ассоциация тудырады?», «Бұл сөзбен қандай ұғымдар байланысты?».

Интербелсенді жаттығулар. Интербелсенді жаттығулар ретінде шағын топтардағы жұмыс ұсынылады.

Әрбір топ қысқа және неғұрлым ақпаратты түрде сөйлеуі тиіс.

1. Жаңа өнім. Оқушылар игерген ақпараттың көлемін есепке ала отырып, олардың өз қорытындылығын жасауына және көзқарасын білдіруіне мүмкіндік жасалады.

2. Рефлексия кезеңінде оқушылар жасаған әрекеттің қорытындыларын шығару көзделеді. Бұл кезең оқушыларға жаңа игерілген білімдерді бөліп көрсетуге және қандай жағдайда қолдануға болатынын анықтауға мүмкіндік береді. Рефлексия кезінде төмендегі сұрақтарды қоюға болады:

- Не қатты ұнады?
- Нені үйрендіңдер?
- Келешекте бұл білімдер қандай пайдаға асады?
- Бүгінгі сабақ бойынша қандай қорытынды жасауға болады?

Қойылған сұрақтар оқушыларға сабақта болған нәрсенің ең бастысын, жаңасын бөліп көрсетуге, бұл білімдердің қайда, қалай және қандай мақсатта қолданылуы мүмкін екенін түсінуге көмектеседі.

1. Бағалау. Бұл интербелсенді режимде жұмыс істейтін мұғалім үшін күрделі мәселе болып табылады. Бағалау оқушылардың келесі сабақтағы жұмысын ынталандыруы тиіс. Бағалауда мынадай қатынасты қолдануға болады: топтың әрбір мүшесі әрқайсысын бағалайды, яғни әр жолдасына бағалау парағына баға қояды. Мұғалім парақтарды жинап алып, орташа баллды есептеп шығарады. Оқушылар жұмысын өзіндік бағалауды да қолдануға болады.

2. Үй тапсырмасы. Оқытудың интербелсенді әдістерін пайдаланып, өтілген сабақтардан кейін игерілген материалды шығармашылықпен қайта қайта қарауға мүмкіндік жасайтын тапсырмалар беріледі: шығарма жазу, қарастырылып отырған мәселе бойынша өз көзқарасын білдіру және т.б. [2].

Интербелсенді сабақта мұғалім оқушылар әрекетін сабақ мақсаттарына жетуге бағыттап отырады. Диалогқа қатысу тыңдай білуді ғана емес, ести білуді де, сөйлей білуді ғана емес, түсінікті бола білуді де талап етеді.

Интербелсенді әдістер оқушылардың өз күштерін, өз қабілетін сезінуге мүмкіндік береді.

Оқушылардың өзіндік бағалауы, өзіндік сенімі артады. Өзара сыйластықты, айналасындағы адамдардың пікірлері мен мінезқұлықтарына төзімділікті тәрбиелеу маңызды.

Интербелсенді оқытуды жұптық жұмыстан бастаған жөн. Жұптық жұмыс — ынтымақтастық пен өзара көмек үшін таптырмас форма. Жұпта оқушылар бірін-бірі тексері алады, жаңа материалды бекіте, өтілген материалды қайталай алады.

Қазақ тілі сабақтарында төмендегі тапсырмалардың түрлерін пайдалануға болады:

Ауызша жұмыс.

1. «Интервью-таныстық» ойынын 3-сыныптағы алғашқы сабақтардың бірінде өткізген дұрыс. Әр оқушы өзінің парта бойынша көршісімен әңгімелеседі, содан соң ол жайлы бүкіл сыныпқа айтып береді (немен айна-

лысқанды жақсы көреді, нені оқығанды жақсы көреді). Ойын сыныптың портретін жасауға, оқушылардың коммуникативтік біліктерінің қалыптасқандық деңгейінің бастапқы диагностикасын өткізуге көмектеседі.

2. Ережені өзара тексеруді жүзеге асыру (ауызша сұрау). Оқушы парта бойынша көршісіне ережені айтып береді, мысал келтіреді, оларды түсіндіреді. Содан соң оқушылар рөлдерін алмастырады, бірін-бірі бағалайды. Мұғалім кез келген жұптан сұрай алады.

Жазбаша жұмыс

1. «Көршіге арналған сөздік диктант». Үйде балалар өткен ережеге сәйкес сөздік диктант құрастырады (жеке-леген карточкаға). Жоғарғы жағына «Құрастырған...» деп жазады. Содан соң оқушылар сабақта карточка алмасады,

тапсырманы орындайды, төменге «Орындаған...» деп жазады. Күні бұрын мұғалім қанша сөз болуы керек екенін айтады.

2. Балаларға үйде орындау үшін шығармашылық сипаттағы тапсырма беріледі (эссе, шығарма, ертегі жазу).

3. Сабақтың басында немесе аяғында сөздік диктанттарды, үйге берілген жаттығуларды өзара тексеруді ұйымдастыруға болады. Сабақтың алғашқы бес минутында дәптерде жіберілген қателердің ізімен өзара диктант өткізген дұрыс. Балаларға жұппен жұмыс істеген қатты ұнайтынын атап өткен жөн [3].

Сонымен, интербелсенді оқытуды пайдалану өмірлік жағдаяттарды модельдеуді, рольдік ойындарды пайдалануды, мәселені бірлесе шешуді көздейді.

Әдебиеттер:

1. Бесова, М. А. Познавательные игры для младших школьников от А до — Иркутск, 2004. — 272 с.
2. Загурская, Е. Л. Использование активных форм и методов обучения в работе с младшими школьниками - Мозырь, 2006. — 58 с.
3. Кашлев, С. С. Интерактивные методы обучения педагогике. — Минск., 2004.

Генетика курсында Жобалау әдісін пайдалану

Избасарова Жанар Жаксыбаевна, биология ғылымдарының магистрі;
Унгарбаева Гулшат Рамазановна, педагогика ғылымдарының магистрі.
Қорқыт Ата атындағы ҚМУ (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Білім берудегі педагогикалық технологиялардың негізгі қызметі — оқу үдерісінің білімдік мақсаты мен міндеттерін іске асыру және жеке тұлғаны дамыту екендігін ғалымдар педагогикалық-психологиялық негіздерін анықтап, оларды философиялық тұрғыдан дәлелдеген. Педагогикалық технологиялар студенттерге нәтижелі білім беруге бағытталған тиімді құрал болуымен қатар, оқытушыны да сапалы қызметке, нақты нәтижеге жетелейтін механизм болып табылады. Ең бастысы оқыту үдерісінде қолданылатын педагогикалық технологиялар сабақтың сапасын арттыруға, дара тұлғаны дамытуға және түпкі нәтижеге жетуге ықпал етуі қажет [1].

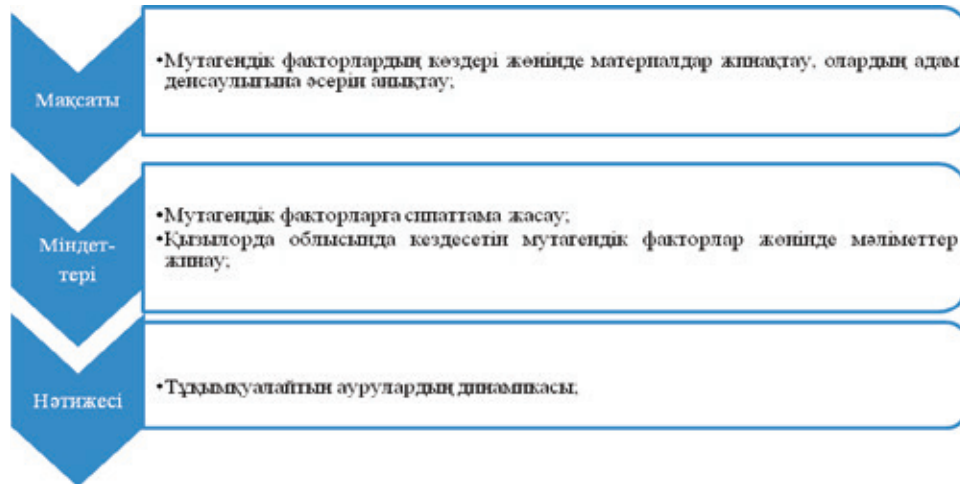
Қазіргі заманғы білім жүйесінің құрылымы мен қызметіндегі қоғамдық тенденцияларды көрсететін маңызды әлеуметтік педагогикалық феномен ретінде білім ізгілігінің мазмұны мен маңызын анықтауға байланысты қаралған педагогикалық технологиялар өз тиімділігін дәлелдеуде [2].

Жоғары оқу орындарының оқыту процесінде қолданылатын педагогикалық технологиялардың бірі — Жобалау әдісі. Жобалау әдісі — оқу-тану тәсілдерінің жиынтығы. Олар белгілі бір проблемаларды білім алушылардың өздігінше шешуге және сол шешімнің нақтылы бір нәтижесі «қалайда болады» деген сенімімен байланысты жүзеге асырылады.

Оқу жобасына төмендегідей талаптар қойылады:

- жоба нақты қажетті, әлеуметтік маңызды мәселеге арналады;
- жобаны жоспарлау мәселені шешуге бағытталады;
- қандай өнім алатындығы белгіленеді (нәтиже, мерзімі және оған жауаптылар көрсетіледі);
- білім алушылардың зерттеушілік қызметі міндетті шарт. Яғни, ақпарат іздеу, талдау оны білім алушыларға тарату;
- нәтижесі, өнім болып шығуы тиіс: мақала, модель т.б.
- жобаны ұсынған адамға нәтижені көрсету, жобаны қорғау, презентациялау.

Жобалау әдісінің негізінде білім алушылардың танымдық қабілеттерін өздігінше құрып, деректер кеңістігінде бағдарланып, сыни және шығармашылық ойлауын өздігінше дамыту жатыр. Соларға сәйкес білім алушы қажетті деректерді өзі іздеп тауып, оларды талдап, солардың негізінде белгілі бір нәтижелер жасауды (есеп жазуды) өздігінше жүргізеді. Ондай жұмыстарды топпен де орындауға болады. Бұл кезде атқарылатын жұмыстар топ мүшелері арасында бөлінеді. Олардың ара қатынастарын реттейтін келісімдер, бағалау критерилері, жоба жасау әдістемесі, білімдік істер көлемін өзара дұрыс бөлу және олардың атқаратын міндеттері белгіленеді.

1-сурет. Жобаның мақсаты, міндеттері, нәтижесі

Кезеңдер	Жұмыстың мазмұны	Орындалу мерзімі
<ul style="list-style-type: none"> • Ұйымдастырушылық 	<ul style="list-style-type: none"> • Әр топтың міндеттерін бөлу және тапсырмаларын анықтау 	<ul style="list-style-type: none"> • 1-апта
<ul style="list-style-type: none"> • Ақпараттық – ізденушілік 	<ul style="list-style-type: none"> • Әдебиеттер мен ақпарат көздерінен мәліметтер жинау 	<ul style="list-style-type: none"> • 4-5 апта
<ul style="list-style-type: none"> • Орындау 	<ul style="list-style-type: none"> • Статистикалық анализ жасау, тұқымқуалайтын аурулардың динамикасын анықтау 	<ul style="list-style-type: none"> • 5-14 апта
<ul style="list-style-type: none"> • Қорғау, бағалау 	<ul style="list-style-type: none"> • Презентация, эссе 	<ul style="list-style-type: none"> • 15-апта

2-сурет. Жобаның күнтізбелік кестесі

Жобалау әдісін негізінен білім алушылардың өздері орындайды. Оны орындауға белгілі бір уақыт бөлінеді. Дегенмен жобадағы шешілуі тиісті мәселенің күрделілігі мен ерекшеліктеріне қарай, оқытушының да атқаратын ролі бар [3].

Жобалау әдісі бойынша жасалған жұмыс қандай да бір проблеманың бар екендігі және оны шешу қажеттілігі ғана емес, сонымен бірге оны ашу, шешу үдерістерін, әрекеттерді айқын жоспарлауды, сол проблеманы шешу туралы пікірдің және гипотезаның болуын, (егер топтық жұмыс болса) жұмыс түрлерін өзара дәл бөлуді, яғни қатысушылар өзара тығыз байланыста болса, әрқайсысына берілетін тапсырманы қажет етеді [2].

Жобалау әдісі зерттеушілік, шығармашылық, деректік істерді атқарумен бірге, ол пәнаралық тұрғыдан да шешіледі. Жобалау ғылыми, оқыту, сервистік, әлеуметтік, шығармашылық, жарнама-тұсаукесерлік және т.с.с. болып бөлінеді.

Әдетте жоғары оқу орындарында жобалау әдісіне ғылыми жобалар, соның ішінде курстық және дипломдық

жұмыстарды жазу, кейбір жағдайларда оқу және өндірістік практикаларды атқару жатады. Курстық және дипломдық жобаларды (жұмыстарды) жасау теория мен практиканың ара қатынастарын анықтап, оқу үдерісіне кәсіби тұрғыдан қарап, оның сапасының өсуіне тікелей әсер етеді. Сонымен бірге жобаны қорғау кезінде білім алушы шешілетін мәселе туралы практикалық технология тұрғысынан сауатты ойлауға, өз ойын қисынды және дәлелді етіп түсіндіруге, қажет болғанда өзгелерді өзінің шешімінің дұрыс екендігіне көзін жеткізуге тура келеді [3].

5В011300-Биология мамандығы бойынша білім алушылар «Генетика» курсына оқу барысында бірнеше жоба орындаған болатын. Соның ішінде «**Мутагендік факторлардың адам денсаулығына әсері**» тақырыбында орындалған жобаның үлгісін назарларыңызға ұсынып отырмыз. Жобаны орындау үшін алдымен зерттелетін тақырып бойынша мақсат, міндеттері және күтілетін нәтижесі анықталды (1-сурет).

3-сурет. Жобаны бағалау

Жобаның орындалатын нақты мерзімі (бір семестр) болғандықтан, күнтізбелік жоспары құрастырылды (2-сурет).

Студенттер жобаны орындап болған соң, бағалау жүргізілді. Орындалған жұмыстың нәтижесіне қарай, көп құрамды, яғни суммативті бағалау жүйесі Блум топтамасына сәйкес қолданылды (3-сурет).

Осы жобаның нәтижесі бойынша білім алушылар мақала жазды. Осылайша, жобаны орындау нәтижесі нақтылы және практикада қолданымды болуы керек.

Жобалау әдісін қолдану арқылы білім алушының танымдық икемділігіне, өз білімін өзі құрастыруына, деректік кеңістікте бағдарлана алуына, сонымен қатар сыни ойды дамытуына ықпал ете аламыз.

Әдебиеттер:

1. Қараев Ж. А, Кобдикова Ж. У. Актуальные проблемы модернизации педагогической системы на основе технологического подхода. — Алматы, 2005.
2. Оспанов С. И. Кредиттік оқыту жағдайында студенттердің ойлау белсенділігін көтеру әдіснамасы. Жоғары оқу орындарына арналған әдістемелік оқу құралы. / С. И. Оспанов. — Алматы: «Полиграфия-сервис К^ә», 2012.
3. Балақаева Г. Т., Тоқмағамбетов Ә. Ш. және басқалар. Қазақстан Республикасы педагогикалық мамандықтар бойынша ЖОО ұстаздарының біліктілігін көтеру бағдарламасы бойынша әдістемелік нұсқаулар. Алматы, 2013.

Психологиялық денсаулықты қалыптастыруда жаңа технологияларды пайдалану

Иманғалиева Шолпан Дүйсенбайқызы, п.ғ.магистрі, академ. доцент;
 Әмзеева Гүлнар, п.ғ.магистрі, оқытушы;
 Шеримова Әлия Сакенқызы, п.ғ. магистрі, аға оқытушы
 Қорқыт Ата атындағы ҚМУ (Қызылорда қаласы, Қазақстан)
 Болашақ университеті

XIX ғасырдың басым дидактикалық жүйесінің бірі-денсаулықты сақтау педагогикасы. Оның технологиялық негізі оқытудың денсаулықты сақтау технологияларын пайдалану және денсаулыққа зиян келтірмей оқытуды ұйымдастырудың тәсіл, форма, әдістерінің жиынтығы болып

айқындалады. Адам өз өмірінің көп уақытын білім беру мекемелерінде өткізеді, сондықтан оқушының денсаулықты құндылық қатынас ретінде ұғынуы үшін педагогтың рөлі зор болып табылады. Денсаулықты сақтау технологиялар оқушының психикалық денсаулығын қамтамасыз

етуге арналған және сыныптың ерекшелігін есепке алу, сабақтағы қолайлы жағдайды қалыптастыру, оқу материялына деген қызығушылықты сақтап отыру, гиподинамияның алдын алу, іс-әрекеттің әр түрін орындау, оқытудағы сәттілікті арттыру [1].

Әлеуметтік бейімдеу және тұлғалық даму технологиясы (САЛРТ) — оқушының денсаулығын қалыптастыру, тұлғаны психологиялық қалыптастыру.

«Психологиялық денсаулық» терминін И. В. Дубровина енгізді, ол психологиялық денсаулықты психикалық денсаулықтың психологиялық аспектісі ретінде, яғни тұлғаның рухани дамуымен көрінуіне байланысты түсіндіреді [2].

Психологиялық денсаулық:

- Адамның жас ерекшелік, әлеуметтік, мәдени (бала немесе ересек, мұғалім немесе менеджер, қазақ немесе араб) рольдерді адекватты орындауы;

- Адамның үздіксіз даму мүмкіншілігін қамтамасыз ету;

Психологиялық денсаулықтың құрылымы.

- Аксиологиялық;
- Инструменталдық;
- Қажеттілік-мотивациялық.

Аксиологиялық — адамның өзінің және өзгелердің құндылығын ұғынуы (өзін қабылдауы және жынысына, жасына, мәдени ерекшелігіне қарамастан өзгені де қабылдай алуы)

Инструменталдық — рефлексияны өзін-өзі тану құралы ретінде өзінің жан дүниесін және өзгелермен қатынасын ұғыну қабілеті ретінде игеруі. (өзінің және өзгелердің эмоционалдық жағдайын, мінез-құлқының ерекшелігін ұғынуы). Қажеттілік-мотивациялық — өзіндік дамуды қажетсіну (өзін дамытуға деген жауапкершілікті сезіне білу). Психологиялық қолдау көрсету формасын айқындау үшін норма және психологиялық денсаулық көрсеткішін қарастыруымыз қажет. Норма адамның қоршаған ортаға бейімделуімен және оны өз қажеттілігіне сәйкес бейімдей алу іскерлігімен айқындалады. Осы жоғарыдағы норма ұғымының анықтамасына сәйкес психологиялық денсаулық деңгейі былай айқындалады.

- Жоғары деңгейі — креативтілік тұлғаның психологиялық көмекті қажет етпеуі. (ортаға тұрақты бейімделе алуы, стрестік жағдаяттардан шыға алуы, қоршаған әлемге белсенді, шығармашылық қатынасының болуы)

- Орташа деңгей — бейімделу алдын-алу, дамыту бағытындағы топтық жұмысты ұйымдастыру. (социумге бейімделе алуы, үрейленудің басым болуы).

- Төменгі деңгей — бейімделе алмаушылық мінез-құлықтың ассимилятивтік-аккомодативтік стилінде индивидуалдық психологиялық көмекті қажетсіну (мінез-құлықтың ассимилятивтік стилі өз қажеттілігі мен мүмкіншілігіне залал тудыра отырып қоршаған ортаға бейімделуге тырысуы, мінез-құлықтың аккомодативтік стилі — өзгелерді бағындыруға тырысуы) маңызды болуы;

Мектептегі оқушылардың күші мен қуаты сабақ барысында әлсірейді, сондықтан психолог эмоциялық қалыпты реттеуге үнемі көмектесуі керек.

Психолог төмендегі мәселелерді шешуі қажет, олар:

- Психоэмоциялық және соматикалық тынышталуына, қиналысты жоюға, жан дүниесінің, жүйке жүйесінің, психикасының қызметінің ретке келуіне мүмкіндік беру;

- Тұлғаның қарым-қатынасындағы проблемаларды шешуге көмектесу;

- Эмоциялық, ақпараттық, оқу, физиологиялық стресті жою техникаларын пайдалану;

- Тұлғаның өзіне жағымды қатынасты қалыптастыру;

- Еңбекке қабілеттілікті қолдау және оны сақтауға үйрету;

- Тұлғаның өзіндік рефлексиясын дамыту;

- Тұлғаның лидерлік қасиетін дамыту;

- Қызметте сәттілікке жетуді үйрету;

- Қызметте эмоцияны сақтауды үйрету;

- Тұлғаның ұйымдастырушылық қабілетін дамыту;

- Мінездің іскерлік жағын дамыту;

- Өзінің және өзгенің эмоциялық жағдайын ұғыну мен қабылдау іскерлігін дамыту;

- «Бодифлекс» әдісі пайдалану арқылы оқушылардың күш қуатын арттыру және ақыл-ой іс-әрекетін белсендіру;

- Сумен шынықтыру тәсілдерін үйрету;

- Тыныс алу жаттығуларын үйрету.

Тау етегінде, орманда, су жағалауында теріс иондар — аэроиондар өте көп, оларды біз «ауа дәрумендері» деп атаймыз. Денсаулықты нығайту үшін олармен тыныстай білуге үйрету. Психологиялық денсаулық бөлмесін ұйымдастыру қажет, өйткені ол адамның психологиялық және физиологиялық жағдайына ықпал ететін ерекше орын. Қазіргі таңда әр адамның соматикалық және психикалық денсаулығына негативті ықпалдар әсер етіп, оны дағдарыстық жағдаятқа түсіруде, ал психологиялық денсаулық бөлмесі эмоциялық қалыпты реттеп, психологиялық үйлесімділіктің дамуына жағдай туғызады.

- Бұл бөлмені кез-келген білім беру мекемесінде ашу қажет, өйткені мұғалім, оқытушы мен қызметкерлерді басқару көптеген күш-қуаттың жұмсалыуына алып келеді. Мұғалімдер, оқытушылар мен қызметкерлер өзгерлерге қолайсыздық туғызбай-ақ өзінің ашуы мен ызасын сыртқа шығарып, көңіл-күйін, эмоциялық жағдайын жақсарты алады.

- Ең бірінші бұл бөлмеде музыка үнемі ойнап тұруы қажет және ол жағдаятқа байланысты өзгеріп отырғаны абзал (табиғат үнін, құстың сайрағанын тыңдау). Ауадағы көбікті түтікшелер көңіл-күйді жақсартады, ал түрлі-түсті проекторлардан шыққан түрлі-түсті толқындар адам жағдайына позитивті ықпал етеді.

- Бір-екі кресло және бірнеше орындықтар, сонымен қатар топтық сеанстар үшін кілемде төселінуі қажет [3].

- Оқушының психологиялық денсаулығын қалыптастыруда мектептегі психологиялық кабинеттің де маңызы зор.

- Мектептегі психологиялық кабинет психологиялық стресті әлсіретіп, қолайсыз жағдаяттарға қарсы тұрып, позитивті қуатты игеруге, психокоррекция мен психологиялық кеңес беруге арналған болып табылады және релаксациялық музыка кітапханасын жинақтау, ауадағы

көбікті түтікшелерді және арнаулы оң әсер ететін жарық құрылымын орналастыру қажет. Оқушылардың психологиялық денсаулығын қалыптастыру үшін педагогикалық үдерісте төмендегідей жұмыстар жүруі қажет:

- Сергіту сәті және қозғалыстық ойындар
- «тыныштық сәті»
- Гимнастика түрлері (емдік гимнастика, тыныс алу)
- Массаж

- Психогимнастика
- Тренингтер
- Фитотерапия, ароматерапия, витаминотерапия
- Мектептегі фитобарлардың болуы
- Физиотерапия кабинеті
- Педагог пен оқушылар үшін денсаулық сақтау тренингтері
- Тақырыптық мерекелер.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Васильева О. С., Филатов Ф. Р. Психология здоровья человека: эталоны, представления, установки: Учеб. пособие. — М.: «Академия», 2001. — 352 с.
2. Психолого-педагогическая и социальная поддержка подростков: программы, групповые занятия, проектная деятельность. — Волгоград: 2008. — 123 с.
3. Новейшие технологии нейтрализации стрессов и оздоровления школьника — М.: 2008. — 15 с.

Бағалаудағы тапсырмалардың ерекшеліктері

Қойшыбаев Махамбетжан Нахыпбекұлы, филология ғылымдарының кандидаты;
 Қамзаева Күлшат Салихқызы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент
 Қорқыт Ата атындағы ҚМУ (Қызылорда қ., Қазақстан)

Педагогикалық теория өлшемдерінің бірі саналатын — тест тапсырмаларын профессор В. С. Аванесов амалдары арқылы құрастыру жолдары мен оны ана тілін оқыту барысында тиімді қолдану аспектілері қарастырылады.

Білім, білік, дағдыларды тексеруге арналған тапсырмалар екі түрлі өлшем арқылы жүргізіледі. Оның бірі — білім алушының сөйлеу қызметі, түсіну, сөйлесу, оқу мен жазуы болса, екіншісі — білім деңгейін анықтау. Дәріс беру барысында аталмыш тәсілді меңгерген білім алушылар өздерінің сабақтарында тиімді қолданылуда. Тест тапсырмаларын орындау барысында басты мақсат-міндеттер анықталады. Яғни, оқытушының алдын ала жұмысы төмендегі қағидалар мен нұсқауларды біліп алудан тұрады.

1. Педагогикалық теория өлшемдерінің бастапқы ұғымы — педагогикалық тапсырмалар.

2. Тест тапсырмаларын құрастырудағы түр — элементтерді орналастыру мен ұйымдастырудың ұстанымы.

3. Тест тапсырмаларының түрлеріне қойылатын талаптар.

30706175. Синтаксис бойынша тест тапсырмаларын жасау үлгілері.

«Педагогикалық тапсырма» рельефтеріне *сұрақ, міндет, оқу проблемалары* ұғымдары кіреді. Оны білім мен оқытудың интеллектуалды дамыту құралы деп анықтауға болады.

Білім оқыту мен тәрбиелеудің адам, қоғам мемлекет игілігіндегі бір мақсаттағы үдеріс ретінде танылады. Сон-

дай-ақ білімді өзіңізді және қоршаған әлемді тану жемісі деп те анықтауға болады. Педагогикалық тапсырмалар білім алушылардың өзін-өзі танудағы танымдық қызметін жетілдіреді, белсенділігін арттырады, оқушылардың білім сапасын көтереді, сондай-ақ педагогикалық еңбектің тиімділігін арттырады. Педагогикалық тапсырмалар тест және тестік емес түрде жасалады. Шет елдік білім беруде тестік түр екі тапсырмадан тұрады. Бірі-білім беруші-оқыту тапсырмалары оқу үрдісінде жеке адамды дамытуда, ал бақылау- білім басқармаларындағы оқу кезеңінің аяқталу барысында дайындықтың құрылымы мен деңгейін анықтау мақсатында қолданылады. Тапсырмалардың көп бөлігі оқыту мен бақылау үшін қолданылады. Тест тапсырмаларындағы (ТТ) түр — элементтерді орналастыру мен ұйымдастырудың үлгілі принципі, ұстанымы (Аристотель). Сондай-ақ ол (түр) — тәртіптілікті реттейтін, топтастыратын ұстаным анықтамасы (Қант).

Педагогикалық өлшемнің ұйытқысы 3 негізгі ұғымдардан тұрады:

Тест түріндегі Тест тапсырмалары Педагогикалық тест Тест тапсырмаларын орналастыруда шығармашылықпен қарау (өнер) және түр мен мазмұнды жан-жақты біріктіру көзделеді. «Test» — «проба», «проверка»: мүмкіндіктерін тексеру, байқау мағынасында беріледі де, тест түріндегі тапсырмаларға қойылатын талаптарды білу көзделеді:

— ТТ мақсаты айқын болуы (қай сала бойынша ТТ жасалады: СИНТАКСИС)

- қысқалық;
- технологиялық (шеберлік, өнер, анық);
- айтылымның логикалық түрі;
- жауаптар үшін орынның анық көрсетілуі (ерекшеленуі);
- жауаптарды бағалау ережесінің біркелкілігі;
- тапсырма элементтерінің орналасуының дұрыстығы;
- тәжірибеден өтушілер үшін нұсқаудың бірдейлігі;
- тапсырма мазмұны мен түрлері нұсқауларының нақтылығы.

ТТ- Қысқалық: Қажетті сөздерді жан-жақты таңдау (символ, график), максималды нақтылық, қайталау, түсініксіздік, сирек қолданылатын сөздерді (түсініксіз) қолданбау, шешім қабылдауда қиыншылықтарға кезіктіремеу. *Технологиялық:* аудиовизуалды құралдар көмегімен жүргізу: дәл, тез, үнемді, объективті, манитор экранында түрі мен мазмұны жақсы көрінуі тиіс. *А й - тылымның логикалық түрі:* ТТ мазмұнының ұйымдастырылу тиімділігі мен реттілігін анықтайтын құрал. *Жауаптар үшін орынның анық көрсетілуі (ерекшеленуі):* Бір жауабы дұрыс тапсырмаларды таңдау. Осыған орай мына нұсқау нақты берілуі тиіс:

Бір ғана жауабы дұрыс тапсырмалар.

Дұрыс жауапты дөңгелектеңіз. ТТ нұсқаусыз берілмейді.

Тапсырмада бірнеше жауабы дұрыс болса, — Нұсқау:

Екі және бірнеше жауабы дұрыс тапсырмалар.

Мынадай жауаптары бар ТТ болмайды:

1. «Дұрыс жауап жоқ»
2. «Барлық жауаптар дұрыс»
3. «Барлық жауаптар бұрыс»

Жауап арнайылап сызылған сызыққа жазылады. Әрбір тапсырманың жауабы мәтіннен төмен жазылуы тиіс. *Жауаптарды бағалау ережесінің біркелкілігі:*

ТТ уақыт барлығына бірдей (еш жеңілдік қарастырылмайды).

Бағалау ережесі алдын ала нақтыланады. ТТ мазмұны мен түрлері нұсқауларының нақтылығы қажет. Мазмұны мен түрінің сәйкессіздігі болған жағдайда тапсырманы түсінбей, қателесуге бой алдырады. Білім алушының логикалық ойлауын, жалпы жеке бас қабілеттерін дамытудың тетігі ретінде қолдануда тест тапсырмаларының орны ерекше. Білім алушылар категориясына қарай дәстүрлі (жалпы білім беру,) орта білім алушыға бағытталған, тереңдетілген білім беру, дарынды білім алушылармен жұмыс жүргізу технологиялары тест тапсырмаларын жасауда негізге алынады.

Тест тапсырмалары барысында қолданылатын әдіс түрлері: *Дәстүрлі проблемалық әдіс:* алынған шешімдер мен нәтижелерді бір жүйеге түсіріп, оларды қолдану жолдарын анықтау көзделеді. *Әңгіме әдісі* (еске түсіретін): меңгеруге тиісті материалдардың түйінді мәселелерін оқушылардың өздері ашатындай жағдай тудыру қажет.

Байқау әдісі: мәселен, сөз тіркестерін жазуда да, сөйлеуде де дұрыс қолдана білу үшін, оның мағынасы мен формаларын білудің міндет екенін аңғару. Байқалғандарынан ненің басты, ненің қосымша фактор екенін аңғарып, соның негізінде дұрыс қорытынды шығару, ой қорытындысының дұрыстығын байқаған дәйектемелермен дәлелдеп беру.

СИНТАКСИС ТАПСЫРМА: ЕКІ ЖӘНЕ БІРНеше ЖАУАБЫ ДҰРЫС ТАПСЫРМАЛАР

1. СИНТАКСИС ЗЕРТТЕЙТІН САЛАЛАР

1) етіс 2) шырай 3) сөйлем * 4) сөз табы 5) сөз тіркесі *

2. СӨЗ ТІРКЕСІ ҚАРАСТЫРАДЫ

1) сөздердің өзара тіресу қабілеттілігін * 2) сөздердің тіркесу тәсілдері, түрлерін *

3) сөздердің құрылу принциптерін 4) сөз тіркестерінің құрамын *

5) сөйлем құрамын 6) сөйлем түрлерін

3. СӨЙЛЕМ СИНТАКСИСІ ҚАРАСТЫРАДЫ

1) сөздердің грамматикалық жүйесін 2) сөйлемнің құрылу принциптерін *

3) морфологиялық жүйесін 4) сөз таптарының жүйесін

5) сөйлемнің құрамын * 6) сөйлемнің түрлерін *

4. СӨЗ ТІРКЕСІНІҢ НЕГІЗГІ ШАРТТАРЫ

1) құрамында бір сөз 2) құрамында үш сөз не одан көп

3) құрамында екі сөз * 4) толық мағыналы сөздерден тұрады *

5) сабақтаса байланысады * 6) мағынасы жоқ сөздерден құралады

7) салаласа байланысады 8) құрамында екі сөйлем болады

5. СӨЗ ТІРКЕСІ

1) бір мағыналы сөзден құралады 2) сөйлем мүшелерінің тіркесі

3) сөз таптарының тіркесі * 4) сабақтаса байланысады *

5) салаласа байланысады

6. СӨЙЛЕМ СИНТАКСИСІ ҚАРАСТЫРАДЫ

1) лексика мен морфология ұғымдарын 2) тиянақты ойды білдіретін бір сөзді

3) анықтауыштық есімдер тобын 4) құрмалас сөйлем синтаксисін *

5) жай сөйлем синтаксисін * 6) сөз тіркесі синтаксисін

7. СӨЙЛЕМДІ АЙҚЫНДАЙТЫН НЕГІЗГІ БЕЛГІЛЕР

1) сөз не сөз тіркесінен құралу * 2) пысықтауыштық қатынас

3) толықтауыштық қатынас 4) предикаттық қатынас *

5) заттың атауы 6) аяқталған ой *

7) модальділік * 8) интонация *

8. АЛТЫН САҒАТ

1) түйдекті тіркес 2) тұрақты тіркес 3) атаулы тіркес

4) фразеология 5) еркін тіркес * 6) сөз тіркесі *

ӨЙТКЕНІ

1) орнын ауыстыруға болмайды 2) құрамында көмекші сөз бар

3) орнын ауыстыруға болады * 4) сабақтаса байланысқан *

5) салаласа байланысқан 6) құрамында екі сөз бар *

9. СӨЗ ТІРКЕСІНІҢ БАЙЛАНЫСУ ТӘСІЛІ

1) қиысу 2) жанасу 3) матасу 4) меңгеру

5) жалғау арқылы * 6) интонация арқылы * 7) орын тәртібі арқылы *

8) септеулік шылау арқылы *

Жоғарыда келтірілген ТТ құрастыру алдында оқытушы барлық сабақ барысының әрбір кезеңінде білім алушылардың танымдық оқу іс-әрекетін жандандыра, белсендіре алатындай нақты міндеттерді айқындап алып, жоспарын түзеді. Жоспар сайып келгенде, оқыту үдерісінің нәтижесіне болжам жасай отырылып, шәкірттердің білім сапасының жоғарылығы олардың өз іс-әрекеттерінің сипатына

тікелей тәуелді екенін үнемі басшылыққа алады. Оқытудың жүйелілік, бірізділік принципі де басты назарда ұсталады. Оқу материалын саналы түсінуі үшін білім алушылардың оқуға деген белсенділігі, ынтасы арттырылады, теориялық білімдерін іс жүзінде қолдана білуге үйретеді. Түрлі шығармашылық жұмыстарды өздігінен орындауға бейімделеді. Сонымен бірге, ережелер мен анықтамаларды саналы түсінуі үшін білім алушылар тіл фактілерін дұрыс ажырата білуге машықтанады (сөз тіркесі, еркін тіркес, атаулы тіркес т.б.). Оқытудың берік, тиянақты болу принципі - ТТ орындауда басшылықта ұсталынатын негізгі де өзектісі. ТТ үзбей орындап отыратын білім алушыларда материалды жан-жақты меңгеру, есінде берік сақтау, құрғақ жаттауға жол бермеу, білгенді ұмытпау үшін қайталау, өзін-өзі бағалау қасиеттері қалыптасады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. М. Жампейісова. «Оқыту-тәрбиелеу технологиясы» – Модульдік оқытудың құрылымы, № 3.2008.
2. Қ. Айтжанова. Оқытудың алдын ала болжау ұстанымы, ҚТМӘ, № 47.2002.
3. Ф. Оразбаева. «Тілдік қатынас: теориясы мен әдістемесі», А., 2000.
4. В. С. Аванесов. «Форма тестовых заданий», М; Исследовательский центр. 2006.
5. В. С. Аванесов. «Композиция тестовых заданий. М; Исследовательский центр. 2002.
6. В. С. Аванесов. «Теоретические основы разработки заданий в тестовой форме» М.: МГТА, 1995, 2001.
7. Н. Д. Никандров «Понятийный аппарат педагогика и образования: перспектива исследования\ Педагогика. 1997.

Студенттердің зерттеу қабілеттерін дамыту бағдарламасын өңдейтін теориялық негіздері

Смагулова Гүлшат, магистрант;

Майгельдиева Шарбан Мусабековна, доктор педагогических наук, профессор.

Қорқыт Ата атындағы ҚМУ (Қызылорда қ., Қазақстан)

Барлық тірі организмдердің психикасының бірден-бір таңқаларлық ерекшелігі — табиғи қасиеті, олардың туа-бітті қоршаған әлемді зерттеуге талпынуы. Талаптану жан-жақты болады, бұл тек қана адамдардың мінез құлқында ғана емес, жануарларда да айқын байқалады. Барлық тірі организмдер үшін зерттеу — мінез-құлқын үйренудегі іс-әрекет құралдарының бірі ретінде қызмет етеді, ол барлық деңгейдегі тану функцияларын жетілдіреді, әлеуметтік тәжірибе жинайды. Адамда ол, жеке даму және өзін-өзі дамытудың маңызды көзі ретінде көрінеді. Балалық шақтың өзінде-ақ өмірдегі табыстылық және ізденіс, зерттеу белсенділігінің даму деңгейі бір-біріне байланысты екені байқалады. Қоршаған әлемді зерттеу қабілетінің дамуы баланың тану және жеке өсіп-жетілу барысындағы табыстарына тікелей байланысты. Дамыған зерттеу қабілетінің болуына қарай даму процесінің өзін-өзі дамыту процесіне айналу мүмкіндігі зор.

Адам бойындағы айналаны зерттеуге деген ұмтылыстың пайда болу дәрежесі көптеген жағдайларға, соның ішінде адамның жеке ерекшеліктеріне байланысты. Бірақ өсе келе олар зерттеулік ізденіске белсенді, қабілетті балалар және бұл іс-әрекетке аз көңіл бөлетін, зерттеу іс-әрекетіне қызығушылығы төмен балалар екіге бөлінеді [1, 2].

Зерттеу әрекеті — биологиялық қасиет, яғни оның биологиялық түбірі бар екені анық. Олай болса зерттеу әрекеті мен зерттеулік қабілеттері генотипке қандай дәрежеде тәуелді және бұл қасиет сыртқы жағдайлардың әсерінен қандай шамада қалыптасуы мүмкін деген сұрақ әрине туындайды.

Зерттеу қабілетінің қалыптасуында биологиялық факторлар маңызды роль атқарады, әсіресе зерттеу әрекетіне деген қажеттілік басым. Осы қажеттілік дамудағы және өзін-өзі дамытудағы серіппе, қозғаушы күш болып табылады. Сонда ғана биологиялық организм өзін дамытып қана қоймай, сонымен бірге бүкіл тіршілік атаулыны да-

мытуға белсенді үлес қосады. Биологтардың зерттеулеріне қарағанда, зерттеу мінез-құлқына деген қажеттілік жоғары дамыған сайын, организмнің дамуы қарқынды болады. Физиологтар мынадай қызықты заңдылықты анықтаған. Жүйке жүйесі жоғары дамыған сайын, ол өзін-өзі қарқынды түрде жетілдіре түседі (В. С. Ротенберг, С. М. Бондаренко). Әр индивидтің іздену әрекетіне деген бейімділігі мен қабілеттілігі әр деңгейде болуы кез-келген басқа да қабілеттіліктің даму дифференциасына, яғни жекеленуіне, даралануына байланысты түсіндіріледі.

Студенттерде арнайы білімді қалыптастыруға, сондай-ақ жалпы зерттеулік ізденіске қажет білік пен дағдыны дамытуға қажетті бағдарламаны өңдеу принциптерін атап өткен жөн. Мұндай маңызды құралдардың болуы — баланың танымдық іс-әрекетінің табысты болуының кепілдігі десек қателеспейміз [3].

1. «Зерттеу» ұғымын кеңінен түсіндіру принципі.

Ғылыми әдістемелік әдибиетте «зерттеу» ұғымы әрдайым баланың зерттеу тәжірибесінің эмпирикалық жағымен ұштасады және де үнемі жаратылыстану ғылымы аясында бақылау, тәжірибелермен ассоциацияланады.

Зерттеулік оқыту жағдайында «зерттеу» ұғымын тек эмпирикалық таныммен шектемей, оны максималды кең ашу неғұрлым нәтижелі болатыны сөзсіз. Оқушыларға арнайы білім беру, сондай-ақ жалпы зерттеулік ізденіске қатысты білік пен дағдыны қалыптастыру проблемасы әдістеме ғылымына жүктеледі. Осыған байланысты кейбір аспектілер жеке пәндерді оқыту әдістемесінде қарастылырған. Физика, химия, биология пәндері бойынша көптеген тәжірибелер мен бақылауларды өткізу әдістемелері өңделген. Бұл балалар үшін өте құнды екені рас, бірақ зерттеулік ізденіс дағдылары, білік, арнайы білім мұнымен ғана шектелмейтінін саналы түрде түсініміз керек.

Мұндай шектеуліктердің бірнеше себептері бар, оның бірі — «зерттеу» ұғымын жете түсінбеу. Мысалы көптеген әдіскерлер, пән мұғалімдері, «зерттеу» ұғымын тек эмпирикамен шектелетіндігіне сенімді, нәтижесінде олар зерттеулік білік пен дағдыға тек соның көлеміндегі тәжірибелі танымға тікелей қатыстыларды жатқызады. Ал одан тыс тұрғандарды, мысалы: проблемаларды көре білу, өзіндік нәтижесінде материалдарды жинақтай білу, тіпті басқалармен жазылған мәтіндерді анализдеу кезінде түпкілікті жаңа ақпарат таба білу олардың назарынан тыс қалады.

«Үлкен ғылымда», мысалы «теориялық зерттеу» деген ұғым бар. Зерттеу әдістерін тек эмпирикалық жолмен емес, әдебиет мәтіндерін анализдеу жолымен жүргізуге болады. Сондай-ақ ол басқа да зерттеулерді баяндайтын көркемдік те, ғылыми да бола алады. Толық, құнды зерттеулер «ой тәжірибесінің» көмегімен, яғни математикалық және компьютерлік модельдер арқылы виртуалды тәжірибелер жолымен жүргізіледі. Осындай жағдайды суреттеу үшін, мысал келтірейік. Ғылымдағы жаңалықтар, әсіресе әдебиет көздерінің алынған мәліметтерді талдау негізінде жасалады. Бұл тек қана әдебиеттану емес, сонлай-ақ, басқа ла — археология, биология, психология және тағы да басқа ғылымдарды қамтиды. Мәселен, Гомердің «Ил-

лиадасында» Троя аңыз қаласының орналасу орны дәлірек айтылған. Бірақ барлығы мұны көркемдік ойдан шығару деп есептеу. Сондықтан бұл XIX ғ. археологтары мен тарихшыларына қол жеткізбестей болды. Неміс зерттеушісі Генрих Шлиманнан басқа ешкімнің ойына Гомердің суреттеуіне сүйену арқылы, Трояны табуға болатындығы кіріпшықпаған. Генрих Шлиман Гомердің «Иллиадасын» қарапайым шығарма ретінде емес, сонымен бірге зерттеу ізденісінің тарихи негізі ретінде қарастырады. Нәтежесінде бүкіл әлемге белгілі археологиялық сенсация туындады.

2. Жалпы зерттеу біліктері мен дағдыларының өзіндік құндылық принциптері. Зерттеп оқытуда баланың жалпы зерттеу білімдері мен дағдыларын дамыту мәселесі жеке танымдық іс-әрекеті емес, өмірдің ерекше стилін қалыптастырудың негізгі жолы ретінде танылады.

Мұндай өмір сүру стилінде іздену белсенділігі алдыңғы жүргізуші орын алады.

Жалпы зерттеу біліктілігі мен дағдылары табиғаттың қандайда бір қарапайым заңды іс-әрекеттерін көрсетуге ғана емес, қазіргі динамикалы өмірге сәйкес жеке тұлғаның үнемі ауыспалы қоршаға ортаға бейімделуінің маңызды тәсілі ретінде қарастырылады.

3. Пәнаралық байланыс принципі. Әртүрлі ғылымдардың пәндері әртүрлі болатыны ақиқат. Жалпы зерттеу әдістерінің палитрасынан әр ғылым жеке өзіне керек бөлігін ғана алады. Мәселен, биологияда қолданылатын әдістердің өнертануда пайдасы аз, керісінше социологтардың қолданылатын әдістері квант механикасы және микробиология көлемінде жүргізілетін іс-әрекетке пайдалылығы әлдеқалай.

Сондықтан жеке ғылымда қолданылатын зерттеулік әдістер мен олар талап ететін зерттеу біліктілігі мен дағдылардың өзіндік ерекшелігі олардың бір ғана ғылыми пәнге жүктеп (привязка) қою идеясын болдырмауды көздейді.

4. Тренингтерге сүйену принциптері. Баланың когнитивті өрісін арнайы білімдермен байыту, оның зерттеулік ізденіс біліктері мен дағдыларын дамыту жұмысында дәстүрлі білім беруден өздігінше дербес, арнайы тренингтік сабақтар өткізу неғұрлым нәтижелі болады. Мұндай сабақтар зерттеулік ізденіс ситуациялары қажет ететін арнайы білім алуға, барлық зерттеулік ізденістер мен дағдыларды өңдеп, жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

5. Импровизация принципі. Баларды арнайы біліммен оқытуға, олардың зерттеулік ізденіс біліктері мен дағдыларын дамытуға бағытталған сабақтарды жоспарлап жүргізу кезінде мұны қатаң, алдын-ала өңделген алгоритм бойынша мүмкін емес екенін ескеру қажет. Зерттеу іс-әрекеті — шығармашылық іс-әрекет. Ол икемділікті, жоғары мобильдікті қажет етеді. Сондықтан да, мұнда импровизация сәттерінің болғаны дұрыс. Осындай ереже балалардың зерттеулік ізденіс біліктігін дамыту сабақтарында міндетті түрде ескерілуі керек. Бұл сабақтардың бағдарламасына үнемі өзгеріп отыратын, сыртқы факторларға тәуелді тірі организм ретінде қарау қажет.

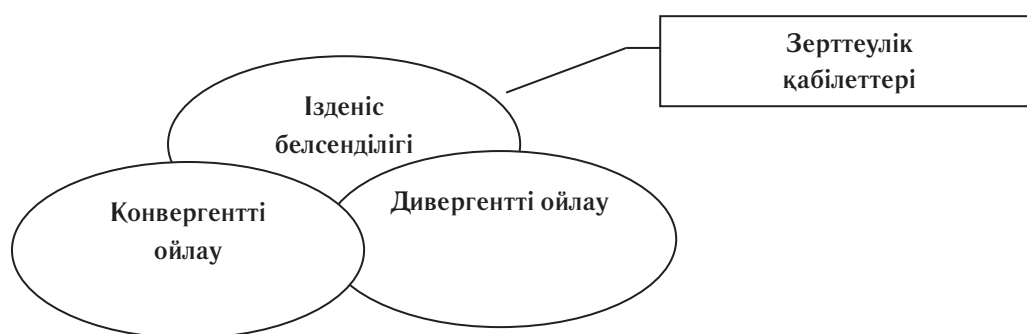
Әр сыныптың өзіндік ерекшеліктері, құндылықтары және қалаулары болады. Әр уақытта сыртқы факторлардың әсерінен олардың қызығушылықтары бір құ-

былыстан екінші біреуіне бағытталуы мүмкін. Бір білімді әр бала әр түрлі қабылдайды. Оларда зерттеулік ізденістің әр түрлі біліктері мен дағдылары көрініс тауып, қалыптасуы мүмкін. Сондықтан педагог балалардың әрқашан өзгертуге және оларды қайта туындаған жағдайларға сәйкес түзету жүргізуге дайын болуы тиіс. Зерттеу қызметін табысты жүзеге асыру үшін субъектіге өзіндік жеке білім — зерттеулік қабілет қажет. Зерттеу қызметінің әдістері мен тәсілдері ретінде кез-келген зерттеушіге қажет даңғыны түсінген жөн: проблеманы көру, болжам жасау, бақылау, эксперименттер жүргізу, қоры-

тындылар мен тұжырымдар жасау, ұғымдарға анықтама беру және тағы басқа [4].

Осы аталған принциптерге сүйене отырып, зерттеу қабілетінің теориялық моделін құруға болады және оның міндетінің маңыздылығы қазіргі уақытта ақиқат болуда. Оны шешпей, зерттеу қабілетін дамыту және диагностикалау жайлы әңгіме айтудың еш мәні жоқ. Бұл жағдайда «модель» сөзін құбылыстың кішірейтілген, дәлірек айтқанда, біршама оңайлатылған көшірмесі деп түсінеміз.

Зерттеу қабілеті жүйесінің моделін төмендегі үш құрамдас бөліктің кешені ретінде құрастыруға болады:

- ізденіс белсенділігі;
- дивергентті ойлау деңгейі;
- конвергентті ойлау деңгейі.

Бұлардың өзара қатынасын мынадай графикалық түрде көрсетуге болады:

«Ізденіс белсенділігі» өлшемі — зерттеу әрекетінің басты қайнар көзі және негізгі қозғаушы күші ретінде роль атқарады. Ол зерттеушілік қабілетінің мотивациялық құрамдас бөлігін сипаттайды. Ізденіс белсенділігіне деген талпыныс биологиялық қасиет болуы да, кейде сыртқы факторлардың әсерімен де дамуы мүмкін. Жоғары мақсаттылық (мотивация), қызығушылық, сезіммен берілу — «ізденіс белсенділігінің» бар екендігін байқататын зерттеу әрекетінің қажетті құрамдас бөлігі. Дивергентті нәтижелік немесе дивергентті ойлау қабілеті мен бейімділік зерттеу мінез-құлқы жағдайындағы аса маңызды қасиет. Бұлар зерттеулік мінез құлықтың ажырамас бөлігі.

Зерттеу әрекетін қажет ететін нақты жағдайларда жоғары дамыған конвергентті ойлау қабілеті болмаса, дивергентті ойлаудың да, іздену белсенділігінің де пайдасы жеткіліксіз. Себебі, конвергентті ойлау — проблеманы талдау мен синтездеу білу қабілеттері арқылы қиынды алгоритмдер негізінде мәселені шешу дарынымен тығыз байланысты, бұл сатыларда жағдайды саралау мен

бағалау, ойлар мен тұжырымдар жасай білу маңызды және ол зерттеу объектісін табысты дайындау және жетілдірудің, табылған ақпараттың, бағалаудың және рефлексияның басты жағдайы болып табылады. Қорытындылау мен ой бекітуді қалыптастыру, зерттеу объектісін сәтті талдау және жетілдіру, табылған ақпараттарды бағалау сияқты маңызды шарттармен тығыз байланысты.

Сондай-ақ, қорыта келгенде, бірінші, зерттеушілік технология — өзінің дидактикалық негізі бойынша шынайы өмірде, тиімді әрекет етуге мүмкіндік беретін қабілеттерді қалыптастыруды көздейтін, білім берудегі күзіреттілік тәсілді қолдайтын технология. Екіншіден, жоғары білім беру жүйесінде зерттеушілік технологиясының ерекшелік жағы ол жеке тұлғалық қасиеттерге бағдарланған оқыту, проблемалық бағытқа және шығармашылық сипатқа ие, оның басты бағдары-білім беру, жаңа дүниені ашу мен іздену арқылы білімді іс жүзінде қолдану; білім алушының жалпы және арнайы қабілеттерін дамыту, білім біліктерді игеру мүмкіндіктерімен оларды қолдану жолдарын көрсетеді. Үшіншіден, зерттеушілік қызмет дегеніміз — жаңа білім алуға бағытталған шығармашылық қызмет. Студентті зерттеушілік қызметке үйретуде оқытушының өзі дайын болуы, демек ұстазда зерттеушілік қызмет, зерттеушілік мәдениет қалыптасуы шарт.

Пайдалаланған әдебиет:

1. Қалиев С. Оқушылардың тұлғалық қасиеттерін дамытудың педагогикалық негіздері. А., 2001
2. Мырзабаев А. Б. Оқушылардың шығармашылығын дамытуда белсенді оқытудың дидактикалық мүмкіндіктері. А., 2005.
3. Әбілқасымова А. Е. Студенттердің танымдық ізденімпаздығын қалыптастыру., — А., 1994.
4. Мұсабеков М. Ө. Оқушылардың зерттеушілік қызметі. III., 2003.

Студенттердің тұлғалық дамуына ұмтылысын жүзеге асырудағы «өзін-өзі тану» пәнінің рөлі

Успанова Зеребике Утегеновна, академиялық доцент
Қорқыт Ата атындағы ҚМУ (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Жалпыадамзаттық құндылықтарды оқыту — «Өзін-өзі тануға» негізгі рухани жол болып табылады. *Сара Алпысқызы*

Оқыту жастарға білім беріп қана қоймай, оларды қолдана біліуге үйретуі тиіс. Ол білім беруді дамыту векторы адам мен адамзаттың толыққанды өмір сүруінің басты шарты ретінде алынған руханилықпен анықталатын өмір сапасын қамтамасыз етуге бағытталған. Жаңа кезеңдегі білім берудің өзекті мәселесі жас ұрпаққа — адамгершілік-рухани тәрбие беру. Оқытудың тәрбиелік компонентін күшейту маңызды.

«Қазақстан жолы — 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Жолдауында қазақстандықтардың ортақ тағдыры мен еліміздің бейбітшілік пен прогресс жолында даму перспективаларын анықтайтын басты құндылықтар көрініс тапқан. Осы стратегиялық маңызды құжатта «Мәңгілік ел» — жалпыұлттық идеясы ұсынылды.

Халқымыздың осы мәңгі рухани құндылықтарды бағалай білуі және бүкіл өміріне ұстаным етіп алуы мемлекетіміздің шынайы қуатын, оның азаматтарының бақытты тағдырын анықтайды.

Өзін-өзі тану пәні адамның өзін-өзі тануына, өзінің ең жақсы қасиеттерін анықтауға, өз ар-ұжданын сақтап, әрқашанда АДАМ деген атқа лайық болуына ықпал етеді [1]. Бұл құндылықтар барлық оқу орындарында, олардың меншік түріне қарамастан, игерілуі тиіс (оған дәлел бүгінгі таңдағы пәннің Здеңгейлі бағдарламасы: Рухани-адамгершілік білімнің қазіргі әлемдегі басымдылығы. Өзін-өзі тану рухани-адамгершілік білім беру бағдарламасының тарихи негіздері. Замануи білім кеңістігінің ізгілендірудің жана тәсілдемелері. Өзін-өзі тану рухани-адамгершілік білім бағдарламасының психологиялық-педагогикалық негіздері. Өзін-өзі тану пәні мен басқа пәндердің интеграциясы. Сабақтан тыс іс-әрекет арқылы өзін-өзі тану пәні мен рухани-адамгершілік білім бағдарламасын жүзеге асыру. Өзін-өзі танудың оқытудың аксиологиялық аспектілері. Ақиқат өзін-өзі танудың мақсаты. Сүйіспеншілік — өзін-өзі танудың негізін қалаушы құндылық. Дұрыс әрекет тәжірибесі — өмір негізі. Ішкі тыныштық және қиянат жасамау — тұлғаның үйлесімді дамуының нәтижесі. Өзін-өзі тану рухани-адамгершілік білім бағдарламасының мұғалімнің рөлі. Шынайы қош-басшысыға тән адамгершілік қасиеттер. Өзін-өзі тану сабақтарындағы жағымды ойлаудың рөлі. Өзін-өзі тану сабақтарындағы ән айту және музыка. Әңгімелесу әдісі — студенттерді терең рухани-адамгершілік әңгімелерге тарту тәсілі.

Ал, С. Алпысқызы «Өмір әдебі» атты кітабында былай деген — Бір минутқа да күмәнданбаймын: осы бір болмыстың мәңгілік сұрақтарына (Мен кіммін? Менің өмірдегі мақсатым не? Қазіргі сәтте қалайша толық өмір сүре аламын? Өзімнің ішкі «Менімді» қалай тани аламын?) жауап беру үшін жалпыадамзаттық құндылықтарды жаңғырту керек, өзіңнің бастауыңа оралуың қажет [2].

Бүгінгі таңда көтеріліп отырған «Өзін-өзі тану» рухани-адамгершілік білімінің түп тамыры тереңде жатыр. Мыс.: Дүниедегі ең оңай нәрсе — біреуге ақыл айту,

Ең қиын нәрсе — өзіңді-өзің түсіну. *Әл-Фараби*

Кімде-кім өзін-өзі тани білсе, ол өзінің не істей алатынын және не істей алмайтынын түсіне біледі. Ол — халқымыздың ұлттық құндылықтарынан, рухани мұраларынан, тағылымдық ой-толғауларынан бастау алады. «Өзін-өзі тану» пәні бастауы бұрыннан болған, біздің арғы ата-бабаларымыздан келе жатқан жақсы дәстүрлеріміздің жалғасы іспеттес деуге болады.

Өзін-өзі тану пәні күні бүгінде өмірдің өз сұранысы, қоғам қажеттілігімен туындайтын ізгілік пен игіліктің жарқын көрінісі болып отыр. Өзін-өзі таныған, өмірдің мәнін түсінген адам, өзін-өзі қадағалап, сынап, өзін-өзі тәрбиелеуге, өмірден өз орнын, өз бақытын табуға ұмтылады. Мыс.: Өзін-өзі тану — барлық даналықтың бастауы. *И. Кан, Г. Э. Лессинг* өзін-өзі тану — даналықтың өзегі деген. Ал, адам үшін аса маңызды заттар, құбылыстар, қасиеттер, жай-күйлерді құндылықтар деп аталынады. Ол үшін жас ұрпаққа «құндылық» деген ұғымның мәнін терең түсіндіре білуіміз керек.

Құндылықтар туралы мәселені алғаш рет Сократ көтерді және өз философиясының негізі етіп алды, және оны игілік тұрғысында қарастырды. Ойшыл Сократ: «Өзгені тану үшін өзіңді-өзің таны» деген болатын, қазіргі біздің «Өзін-өзі тану» пәні Сократ ілімінің үйлесімді жалғасы іспеттес.

XX ғасырдың 80—90 жылдарында педагогикада жалпыадамзаттық құндылықтарды білім мазмұнына мақсатты түрді енгізу мәселесін И. Я. Лернер, В. Оконь, Л. Я. Зорина және т. б. қарастырған.

«Құндылық» категориясын зерттейтін жалпы философия саласы болып табылады. «Құндылық» категориясы қоғамдық санада берік бекіген адами, әлеуметтік және мәдени мәні жоғары өмір құбылыстары туралы ұғымдарды біріктіреді. Ал ол құндылықтарды әрбір адам өздігінен жүргізетін жұмыстары нәтижесінде ғана «иелене алады». Көп жағдайда сыртқы әлеуметтік әрекет құрылымын меңгеру арқылы жүзеге асатын мұндай «иеленудің» негізгі

механизмі ретінде интериоризация (адам психикасының ішкі құрылымын қалыптастыру процесі) деп аталады.

«Өзін-өзі тану» пәнінің мақсаты — болашақ мамандардың ізгілікті дүниетанымын дамыту, олардың ішкі потенциалының қабілетін. Оқу материалдары жүйеленіп беріледі.

Жоғарыда аталған тақырыптар «Өзін-өзі тану» үдерісінің түйінді бағыты болып табылады, өйткені адам туралы пән. Адам болып өмірге келу аз, сол адамға лайық өмір сүру қажет. Сондықтан да «өзін-өзі тану» пәні мұғалімінің кәсіби міндеті — Адам болу [3].

Бүгінгі таңда құндылықтарға бағытталған материалдарды білім берудің базалық мазмұнына енгізу мәселесі рухани-адамгершілік және жалпыадамзаттық құндылықтарды жаңғыртуға байланысты өзекті мәселеге айналып отыр. Сондықтан Т.И. Петракова құндылықтар жүйесінің жіктемесін өз зерттеуінде құндылықтарды үш түрге бөліп қарастырған:

Табиғи құндылықтар — бұл адамның табиғи күші мен жан-дүниесінің қабілетілігі құндылықтары: яғни ақыл-ой, сезім, күш-жігер (ақылдың айқындығы, ойдың ұшқырлығы, сезімнің тазалығы, естің сенімділігі, күш-жігердің қайраттылығы).

Жүре пайда болған құндылықтар — бұл адамның интеллектуалды және адамгершілік тұрғыдан дамуы барысында менгерген құндылықтар (әдептілік, сыпайылық, сыйластық, жанашырлық, кеңпейілділік, ақкөңілділік, сабырлық және т.б.)

Абсолюттік жалпыадамзаттық құндылықтар — ол уақытқа бағынбайтын, ешқандай ортамен, қоғаммен шектелмейтін, бүкіл адамзат үшін маңызы зор құндылықтар.

Мәңгілік (абсолюттік) жалпыадамзаттық құндылықтар тұлғаға рухани-адамгершілік білім берудің негізгі өзегі болып табылады. Мәңгілік жалпыадамзаттық құндылықтар табиғи және жүре пайда болған құндылықтарды да қамтиды. Өйткені жалпыадамзаттық құндылықтар тұрғысынан алғанда олар адами қасиеттер болып табылады. Мәңгілік жалпыадамзаттық құндылықтар адам бойына тумысынан берілген сый және олар адамның рухани дамуының барлық кезеңіне нәр болады. Барлық жалпыадамзаттық құндылықтар — бір адамдықтың қыры:

- Ақиқат құндылығы — интеллектуалды аспекті;
- Қиянат жасамау құндылығы — рухани аспекті;
- Сүйіспеншілік құндылығы — адамгершілік аспекті;
- Ішкі тыныштық құндылығы — эмоциялық аспекті;
- Дұрыс әрекет құндылығы — физикалық аспекті.

Сондықтан, Ақиқат, Дұрыс әрекет, Тыныштық, Сүйіспеншілік, Қиянат жасамау сияқты адамгершілік құндылықтарды жете түсінгісі келетін кез келген адам, осы құндылықтарды іс жүзінде қолданып, оларды адал ниетпен және ақ пейілмен таратса, сол адамды нағыз білімді адам деп атауға болады.

Жалпы аталған құндылықтар адамның ұлтына, нәсіліне, тұратын ортасына және діни, мәдени тиістілігіне байланыссыз және уақытпен шектелмейді. Олар адам руханияты мен мәдениетінің бірыңғай негізін құрайды.

Бүгінгі таңда «Өзін-өзі тану» сабақтарының технологиясы мен жүргізу әдістемесі бар. Онда: сабақтың мақсаты мен міндеттері көрсетіледі және оның құрылымы (ұйымдастыру кезеңі, тыныштық сәті, үй тапсырмасын тексеру, дәйексөз, әңгімелесу, шығармашылық жұмыс, топтық жұмыс, топпен ән айту, соңғы тыныштық сәті).

Әр сабақты міндетті түрде тыныштық сәтінен бастаймыз. Олар тақырыпқа сай дайындалады. Бұл тәсілді пайдалану төмендегі мақсаттарды көздейді: студенттердің әуенге қызығушылығы артып, олар әуенді түсіне бастайды. Тыңдау үшін біз көбіне тәжірибемізде классикалық немесе халық әуендерін қолданамыз. Ал, *тыңдау барысында*: көзді жұмып, сабырлы қалыпта әуенді тыңдау керектігін түсіндіру қажет. Әуен олардың жүйке жүйесін тыныштандырады, бір объектіге назарын аударады (әуен мен түстің белгілі қатынасын анықтау мақсатында қызықты тәжірибе жасадық студенттерге әуенді түрлі түсті бейнеде тыңдауды ұсындық), денесін босаң күйге келтіреді, ішкі дүниесін үйлесімді етеді. Жалпы сабақта әуен арқылы жағымды күйге келудің тиімділігі зор.

Төменде біз мысал ретінде тыныштық сәттің «Су асты патшалығына» атты ойша саяхат жасаудың мәтінін беріп отырмыз. Ыңғайланып отырыңыздар, денелеріңізді түзу ұстаныңыздар. Аяқ-қолыңызды айқастырмаңыз. Қолыңызды тізеңізге немесе үстелге қоюға болады. Көздеріңізді жұмыларыңызды өтінемін.

Тренер: Көзіңізді жұмыңыз және бірнеше рет терең тыныстаңыз; денеңізді босатыңыз. Бірнеше секундтан соң теңіз түбіне саяхат жасаймыз. Теңіз жағасымен келе жатқаныңызды елестетіңіз. Толқындардың жеңіл шылпылына, шағалалардың шуылына құлақ түріңіз. Жалаң аяқтарыңызбен құмды сезініңіз. Шалғайдан кара нүкте көріп тұрсыз: ол жақындаған кезде дельфин екенін түсіндіңіз. Ол сізді теңіз түбіне алып кету үшін келді. Ол өте әдепті жәндік, сізді шыдамдылықпен күтіп тұр. Жайлап оның арқасына отырыңыз, мықтап ұстап, жолға шығыңыз. Дельфиннің арқасында жайланып отырып, өзіңді қауіпсіз сезіну, су астында жүзу қандай керемет. Жан-жағыңызға қараңыз: мұнда кемпіркосақ тәрізді арлы-берлі жарқырай қалқыған әсем балықтар қаншама. Теңіз түбіне бойлаған сайын айнала қалайша өзгереді, суда тербелген қаншама ғажайып балдырлар. Қараңызшы, қандай орасан зор балықтар, ал енді анау жаққа көз тастаңыз... бұл орасан зор сегізаяқ. Су асты неткен қызықты әрі ғажап әлем. Сіз бір нәрсені байқадыңыз ба? Мұнда неткен тұңғыш, толық тыныштық. Осы тыныштық күйде болыңыз. (тренер бірнеше секунд үнсіз қалады). Ал қазір жоғарыға, өз әлемімізге кері қайтуға дайындалыңыз. Айналаға жіті қараңыз. Ғажап түстерге тағы бір рет қараңыз және тыныштыққа құлақ түріңіз. Осындай тыныштық сізге самалдай әсер береді. Енді дельфин кері қарай жолға шықты. Сіз су бетіне шықтыңыз, жағаға жақындадыңыз. Дельфиннің арқасынан түсіңіз, оны сипалаңыз және осындай ғажап саяхатқа апарғаны үшін ризашылық білдіріңіз. Сыныпқа оралыңыз және өз орныңызға келіңіз. Бірнеше секундтан соң көзіңізді ашыңыз, осы түйсінген тыныштықты өз бой-

ыңызда сақтауға тырысыңыз. Жәймен көзіңізді ашуға болады. Рахмет.

Жалпы адамзаттық құндылықтарды өскелең ұрпақтың ақыл-парасатына азық ете білу үшін әрбір тәрбиеші-ұстаз халық педагогикасын, сан ғасырларда қалыптасқан салт-дәстүрлерді, әдет-ғұрыптарды жан-жақты терең біліп, тебірене іс-қимыл жасауға, өркениетті өмірмен байланыстырып, тәлім-тәрбиеге пайдалана білуге халық алдында борышты.

Барлық білім беру мекемелерінде осы құндылықтарды жастардың бойына сіңіруді қамтамасыз етуге арналған үлгілі кешенді жоспар жасалуы тиіс деген Қазақстан Президенті Н.Ә. Назарбаев. Біздің жастарға бұл ауадай қажет. «Өзін-өзі тану» пәні арқылы жалпыадамзаттық

құндылықтарды ұрпақ бойына дарытуда, яғни «әр сөзді жүректен өткізіп, кішкентай жүрекке жол тауып, жеткізуде» педагог мамандарға жүктелер жауапкершілікте зор болмақ.

Уақыты өтіп, келмеске кетіп бара жатқан технократизм заманымен басталып жатқан Жүрек пен Рухани заманының тоғысында мәртебелі рухани және адамгершілік құндылықтар жаңғыруда, құндылықтарды саралау жүзеге асуда, білім саласы жаңарып, руханилық, гуманизация және гуманитаризация жағына, тұлғаны дамытуға арналған жүйелерді іздеуге бет бұрудамыз. Жалпыадамзаттық құндылықтар барлық адами қасиеттердің өзегі болып табылады және «Өзін-өзі тану» — білім беру үдерісінде тұтастық пен адамдықты, рухтылықты қамтамасыз ететін мета пән болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н. А. Назарбаевтың «Әлеуметтік-экономикалық модернизациялау Қазақстан дамуының басты бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауынан, Астана қ., 27 қаңтар 2012 жыл
2. Назарбаева С. А. Өмір әдебі. Алматы. 2001. — 96 б.
3. Мукажанова Р. А., Омарова Г. А. «Методика преподавания дисциплины «Самопознание» в школе». Учебно-методическое пособие для учителей, Алматы: ННПООЦ «Бөбек», 2013.

ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

Хореографический текст — как основная составная часть в композиции танца

Мурзабаева Гульбану Елубаевна, академический доцент
Кызылординский государственный университет им. Коркыт Ата

Реальная действительность в образно-обобщенном видении отражается всеми видами искусства, и каждая из них имеет свои выразительные средства. Выразительными средствами хореографии являются: движения рук, ног, головы, корпуса, т.е. танцевальная лексика, язык. К выразительным средствам также относятся мимика лица, жесты, которые фиксируются в танцевальных позах [1].

Танцевальные движения являются основой хореографического движения. Зарождение танцевального движения началось с древних времен человеческого бытия [2].

«Хореографическая лексика — отдельные движения рас и позы, из которых складывается танец, как художественное целое, т.е. как произведение хореографического движения искусства. Хореографическая лексика возникает на основе общения выразительных движений человека, в течении веков она накапливалась, совершенствовалась и шлифовалась. Сами по себе элементы хореографической лексики не являются носителями определенного образного содержания, но обладают кругом выразительных возможностей, которые реализуются в конкретном контексте танца как целого и взаимосвязи элементов хореографической лексики складывается хореографический текст».

На развитие танца, его рисунка влияли и условия быта народа, его занятия, климат и т.д. Танцевальный язык вобрал в себя характер народа, его темперамент, а также жизненный уклад, его социальный строй.

Каждое движение состоит из нескольких частей:

1. Исходное положение
2. Затакт
3. Основной элемент (раскрывает идею данной комбинации)
4. Проходящий (связующий)
5. Кульминационный (фиксация, определение позы, окончание, точка в движении)

Для создания танцевального языка, для раскрытия художественных качеств, немаловажное значение имеет сочетание движений рук, ног, головы. Отдельные танцевальные движения сочетаются в различных комбинациях, каждому виду хореографического искусства

характерен свой танцевальный язык. Смешение танцевального языка ведет к утрате чистоты, к нарушению целостности хореографического произведения. Различают: подражательный, образный, национальный танцевальные языки.

При составлении хореографического текста учитывается тесная взаимосвязь идеи и драматургии танца, музыкального материала, национальные черты танца, характер образов, рисунок танца с танцевальной лексикой.

Движение в танце имеет конкретную продолжительность во времени, сочетание с паузами. Прежде всего, нужно показать не внутреннюю логику построения движения, благодаря чему возможна передача определенных эмоций.

Вторая черта эмоционального движения — природность, непосредственность. Фокин говорил: «Всякое движение в художественном танце является усовершенствованным развитием естественного движения в соответствии с характером, который данный танец должен выявить не одно отступление от натурального движения не должно быть неоправданным. Поднимается танцовщица на пальцы, взлетает ли в воздух, стучит ли своими каблуками по полу, все это не искажение, а развитие естественного движения. Соединение техничных движений с образом танца — важный момент при составлении танцевального языка. Постановщик не должен избегать сложных движений, если они помогают развитию образов, но и перегружать текст «трюками» ради «красивости или показа возможностей исполнителя».

В настоящее время очень расширилась тематика хореографических произведений, а это ставит новые требования перед балетмейстером. Требуется не только средства выразительности, но и создавать новые его формы.

«Руководствуясь тонкой разборчивостью, творец балета может брать из них сколько хочет для определения характера пляшущих своих героев. Само собой, разумеется, что схвативший в них первую стихию, может развить ее и улететь выше своего оригинала, как музыкальный гений, из простой, услышанной на улице песни, создает целую поэму, по крайней мере, в танцах тогда будет

халық музыкасының ұлттық сазы мен дыбысталуы, үні өте әсем, мазмұнды болып келеді. Қазақ музыка өнерінің ерекше саласы — күй. Күй жеке жанр ретінде 14-ғасырда қалыптасқан. Қазақтың ұлттық күйлері ертегі, аңыз, тарихи оқиғалар негізінде пайда болып, халықтың қуаныш, қайғысын бейнелеген. Қуанышты да, жайдары, нәзік үнге толы күй әуендерінің өзінен де би ырғағын анық сезінуге болады [1]. Мысалы, Тәттімбеттің «Былқылдақ», «Бес төре», Құрманғазының «Балбырауын», «Саранжап», Н. Тілендиевтің «Әлқисса», «Көш керуен», Дәулеткерейдің «Қос алқа», Т. Момбековтың «Бозінген» күйлері қимыл поэзиясымен көркемделінді.

Би өнері әр уақытта оқиғаның орны, уақыты және халықтардың характерлік ерекшеліктерімен тығыз байланысты. Өнердің басқа түрлеріндей би өнерінде де диалектикалық құбылыс сияқты, үнемі өзгеріп, дамып отырады.

Күй жанры мен би өнерін қосқанда үлкен бір сезімге толы, көрермендер тамаша әсер алатындай дүние шығады. Осындай тамаша әсер алу үшін, би қоюшы балетмейстерлердің жұмысы зор. Күйлерді тыңдап, әр бөліміне талдау, музыкалық компоновка жасап, оларды заманауи талаптарына сай өңдеп, талай ізденудің нәтижесінде би қойылымына арнап фонограмма дайындалады. Би ырғақтарын халықтың тұрмыс-тіршілігіне, әдет-ғұрпына, ұлттық ерекшелігіне тән қимылдармен өрнектеу үшін, қойылымға арнап либретто (бидің мазмұны) жазу, би кейіпкерлерін таңдау, би қимылдарын ойдан шығарып, комбинация құрып, музыка ырғағына үйлестіреді. Балетмейстер жұмысы көпқырлы, орындаушыларды таңдап, олардың әрбіріне жеке би қимылдарын үйретіп, белгілі бір ойластырған би схемасына тізбектейді. Би қойылымы дайын, сахнаға шығару үшін биге арналған сахналық костюм қажет. Костюм эскиздерін ойластырып, суретшімен ақылдасып, киім үлгілеріне керекті түстерді таңдап, сахнаға арнап киім тіктіреді.

Костюм халықтардың ойын-сауықтарында ежелден-ақ қолданылып, бұл күнге дейін сәнін, мәнін бұзбай өз салтанатымен жеткен.

Ал, қазақ халқының ұлттық киімдері, сән-салтанаты халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан тұрмыс-тіршілігіне, табиғат жағдайына байланысты бірнеше үлгіге бөлінеді [2]. Бүгінгі таңда халықтың дәстүрлі өнерін қайта жаңғыртып, эстетикалық тәлім-тәрбие беру мүмкіндіктерін пайдалануға зор көңіл бөлінеді, хореографиялық ұжымның жетекшісі балаларға қазақ ұлтының мәдениетін және қазақ тарихының жаңа беттерін ашып, оларға қолөнерінің құндылығын көрсетіп, ғасырлар бойы халықтың жинаған ұлттық киімдердің үлгілерімен таныстырып, балалардың мақтаныш сезімін оятуда. Бірақ, қазақ ұлтының киімдері жайлы оқығанда бір жәйді ұмытпау керек, би қойылымындағы балаларға арналған костюм мұражайдағы үлгінің көшірмесі болмауы (балалар биінің костюміндегі ою-өрнектері де, пішіп-тігілуі де).

Әрине, қазақтың ұлттық киімінің негізгі тігілу әдістері, түстік тіркесімдері, ою-өрнектердің түрлері мен атаулық сипатын ұмытпай, қимылдарды орындауға ыңғайландырып және киім маталары да жеңілдетіліп, ою-өрнектері

мен әшекейлік бұйымдары жәй, бірақ сахнада мәнерлі көрініп, костюмнің стилін және ұлттық колоритін жоғалтпау керек. Қазақтың ұлттық киімдері, әсіресе қыздардың киетін киімдері ерекше, пішіп-тігілуі де, ою-өрнектері де, әшекей бұйымдары да.

Қазіргі кезде республикамыздың барлық облыстарының киім үлгілері араласып кетті. Қазақтың ұлттық киімдерінің үлгілері жақсы сақталған және мұны ұлттық би өнерінде орнымен пайдалануға да мүмкіндік мол.

Би — қозғалыс, сыры мен сәні үйлескен қимылдың әсемдігі. Бұл өнердің шыңына жету үшін және сол биікте қалу үшін қажыр, күш, қуат, еңбекқорлық пен үлкен ізденімпаздық, талғампаз шығармашыл көзқарас қажет. Би қойылымын жоғары деңгейде көрсету үшін, сахналық әсерлер — жарықтық әсер, декорация, костюм, әрине музыка дұрыс болуы керек.

Әлем дыбыстан тұрады. Табиғат тынысы — дыбыс. Қазақтың халық музыкасының ұлттық сазы мен дыбысталуы, үні өте әсем, мазмұнды болып келеді. Күй жанры мен би өнерінің байланысу жолдарына тоқталсақ.

Халық сахнасында атақты әулие — Қорқыт есімімен бастайық. Қорқыт өзінің ұрпағына ұлы мұра — қобыздық күйлер — «Қорқыт», «Желмая», «Тарғыл тана», «Елім-ай», «Ұшардың ұлуы» сияқты т.б. шығармалар қалдырды. Олардың бір бөлігі дыбысты беру сипатымен ерекшеленеді және табиғаттың табиғи дауыстарын, өмір, өлім, тұрмыс туралы философиялық ойларды берген [3].

Қазақ биінің арқауы халықтың жан дүниесі, оның таным түсінігі, табиғатпен байланысы, оның философиясы. Міне, осының бәрі кез келген бидің құрылымынан, болмысынан айшықты көрініс тауып жатады.

Қорқыттың қобыз үні, Н. Тілендиевтің «Көш керуен» күйі, С. Мұқтарұлының «Қорқыт Ата» дастанынан алынған өлеңдері «Мәңгілік сарыны» атты хореографиялық қойылымға шабыттандырды. Бірінші көріністе — Қорқыттың қобыз ойыны, көпшілік — қобыз үнін тыңдаушылар және көр қазушылар кездесе, екіншіде — Сырдария көрінісі, қобыз тартқан Қорқыт пен оны ортаға алған жылан бейнесіндегі бишілер.

Әкелер өтті, біз бармыз.

Аталар өтті, біз бармыз.

Бабалар рухын қозғасақ, біз ғана бәлки қозғармыз.

Өткендер өтті, көшкендер көшті

Мұны сен, Бақсым білерсің,

Қорқыт бабам қолдаған

Шынымен болған көресің

Сенімге қосқан үлесің.

Бұл хореографиялық қойылым арқылы мен Қорқыттың бейнесі, қобыз ойыны «ғасырлар үні» болып, мәңгі қалады демекпін.

Тәттімбеттің «Былқылдағын», Құрманғазының «Балбырауын», Н. Тілендиевтің «Әлқиссасын» қазіргі заманға сай өңдеуімен шыққан күй әуендері мен би ырғағымен ұштастырып жұртшылықтың көңілінен шығып, «Дидар», «Томирис» би ансамбльдерінің орындауында көрерменнің ыстық ықыласына бөленуде.

Соңғы жылдары Е. Хұсаиновтың орындауындағы көк тәңіріне, рухтарға бағытталған дыбыстар қобыз, домбыра, сыбызғы үніне тірелгенде жаңа реңк береді. «Тұран-Иран», «Қазынай», «Жеті өзек» музыкалық композицияларына арнап би қойылымдарын сахнаға шығардым.

Е. Хұсаиновтың «Жеті өзек» музыкалық композициясына ҚР Тәуелсіздігіне арнап Р. Таймановтың «Қазақ қыздары» әнінің негізінде:

Мен қазақ қыздарына қайран қалам
Жанары жаны жаздай жайраңдаған
«Қыз өссе- елдің көркі» деген сөзді

Қапысыз қалай айтқан қайран бабам — деп желтоқсан оқиғасына бір сәт тоқталып, «Қайран, қазақтың қыздары-ай» би қойылымы философиялық идеясымен, би пластикасымен, музыкалық магиялық дыбыстарымен еліктіреді.

«Тұран-Иран» музыкалық композиция сақ аруы Тұмар ханымға арналған.

Әуенге би қоярда оның әр қилы қимыл қозғалысы арқылы көрерменге не айтқысы келетінін білдіріп образын ашу керек.

Сыр елінде тарихымды ақтардым,
Күңіренген қара қобыз боп қалдым.
Тұран топырақ тәу ететін мәңгілік,
Сырда, Сырда арулары сақтардың!

Е. Хұсаиновтың «Тұран-Иран» музыкалық композицияна орындалатын «Тағдыр. Тұмар. Ханшайым» би композициясында Тұмар ханшайымның әсем де, батыр мінезі, сақ аруларының іс-әрекетін көз алдына әкеледі.

Міне, осындай ел арасында ауыздан ауызға тарап аңызға айналған әңгімелерге қандай да болмасын ән, күй әуендерін ұштастырып, керемет сахналық би қойылымдарын жасауға болады.

Қазақ билері — көбіне нақты белгілі бір тұрмыс-тіршілікке құрылады да халықтың бейне болмысының ай-

насына айналады. Ол елдің сән-салтанатын, ерлігін, елдігін, қайғы-мұңын, әл-қуатын дәлме-дәл сан мыңдаған қимылымен, қозғалыспен баяндап тұратын болғандықтан биші сахнада оны бар шеберлігімен, бар жан-тәнімен жеткізуге тырысатыны хақ.

Мәдениет және ақпарат министрлігі қазақ биін заман талабына сай, жаңаша үлгіде қайта жаңғыртуды қолға алып жатқан көрінеді. «... Биші мамандар Қытайдан шақырылады. Қытайдағы қазақ биінің мамандары біздің ұлттық биді өте жақсы меңгерген. Олар жақында Қазақстанға келіп, ұлттық биге арнайы музыка жаздырып, киімдер таңдап, ендігі уақытта мамандар даярлауды қолға алуда...» [4].

Қазақ биін, қазақ күйін, қазақ өнерін нағыз қазақ маманы жоғары деңгейде біледі деп ойлаймын. Қазақ биі біздің өнеріміздің бөлінбес бір бөлшегі. Біздің өмірімізде болып жатқан қозғалыстардан өрілген көркем өрнек — қазақ биінің маңызы мен мазмұны. Әрине, Шара Жиенқұлова, Дәурен Әбіров, Зауыр Райбаев, Болат Аюханов, Гүлжан Талпақова сынды бишілер қалыптастырған салт та, дәстүр де қазақ биінің өзіне тән ерекшелік терді бойына сақтаған, әрі оны басқа елдердің билерімен салыстыруға әсте келмейді. Шара Жиенқұлова сынды дара тұлғаның еңбегінің нәтижесінде біздің биіміз әлемдік сахнада танылып, қазақ биінің әр өрнегі бүгінгі ұрпаққа жетті. Осындай аманатты арқалап, ұлттық би қазынамыздың ортаймауын жаңа билермен толыға, байи түсуін ойлайтын жанашыр жандар баршылық, олар — Т. Ізім, А. Құлбекова А. Тәти, З. Әжібекова және т.б.

Ұлы тұлғалар негізін қалап кеткен ұлттық дәстүрлі би мектебіміз де бар, тек оны өз халқымыздың дүние танымына сәйкес туындылармен, ұлттық бояумен өрнектей білсек.

Қазақ биі қазынасы халқымның
Сыбағасы дәл осында сан сырдың.
Қазақ биі деп білемін қашанда,
Құнарымен қасиетті салтымның.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Д. Абилов «Қазақ биінің тарихы», Алматы, «Санат», 1997 ж.
2. Ш. Жиенқұлова «Сымбат», Алматы, «Өнер» 1987 ж.
3. «Қазақстан», Ұлттық энциклопедия, Алматы, 1998 ж.
4. Ғаламтор, <http://www.alashainasy.kz/person/11258/>

Сахналық киімдердегі қазақтың ою — өрнектерінің маңызы

Мырзабаева Гүлбану Елубайқызы, академиялық доцент
Қорқыт Ата атындағы ҚМУ (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Би қойылымында қимыл, музыка және бишінің сыртқы ажары бір-бірімен байланыста. Осы үш тұтастық бірдей көркемдік жоғары деңгейде орындалса, бидің сахналық образының құндылығын көре аламыз.

Көп жағдайларда хореографиялық ұжымдардың жетекшілері ұлттық билерде, әсіресе қазақ билерінде, бидің сыртқы пішіндерін көркемдеу мәселелеріне мән бермейді.

Негізінен мұндай жағдайлар қазақ билерінде көп кездеседі, мысалы, музыкасы қимылына сәйкес емес, немесе музыкасына сахналық киімдері сай емес, я болмаса, бишілердің костюмдері би қимылдарын орындауға кедергі жасайды. Сондықтан, осындай кәсіби жетілмеген қойылымдар сахнаның деңгейін төмен түсіреді.

Ұлы қазақ халқы өзінің төл мәдениеті мен өнерін, тілін қастерлеуді талап етеді, жаңа әндері мен билерін шығарарда, қолөнері мен соның ішінде ұлттық киімді көркемдеуге көп мән бөлінген.

Бүгінгі таңда халықтың дәстүрлі өнерін қайта жаңғыртып, эстетикалық тәлім-тәрбие беру мүмкіндіктерін пайдалануға зор көңіл бөлінеді, хореографиялық ұжымның жетекшісі, қазақ биінің маманы жас жеткіншектерге қазақ ұлтының мәдениетін және қазақ тарихының жаңа беттерін ашып, оларға қолөнерінің құндылығын көрсетіп, ғасырлар бойы халықтың жинаған ұлттық киімдердің үлгілерімен таныстырып, жастардың мақтаныш сезімін оятауда. Бірақ, қазақ ұлтының киімдері жайлы оқығанда бір жәйді ұмытпау керек, сахнада орындалатын би қойылымына арналған костюм мұражайдағы үлгінің көшірмесі болмауы (қазақ биінің костюміндегі ою-өрнектері де, пішіп-тігілуі де).

Әрине, қазақтың ұлттық киімінің негізгі тігілу әдістері, түстік тіркесімдері, ою-өрнектердің түрлері мен атаулық сипатын ұмытпай, қимылдарды орындауға ыңғайландырып және киім маталары да жеңілдетіліп, ою-өрнектері мен әшекейлік бұйымдары жәй, бірақ сахнада мәнерлі көрініп, костюмнің стилін және ұлттық колоритін жоғалтпау керек.

Қазақтың ұлттық киімдері, әсіресе қыздардың киетін киімдері ерекше, пішіп-тігілуі де, ою-өрнектері де, әшекей бұйымдары да. Қыздар бойжеткенше бастарына тана, күміс шытыра тағып, үкілі тақия киіп жүрген. Тақияның да бірнеше түрлері бар. Қыздар қос етек көйлек киіп, барқыттан тіккен кеудеше, мойнына қызыл маржан таққан. Шаштарын тарамдап өріп, аяғына аласа өкшелі етік киген. Он бес-он алты жастағы бойжеткендер етегіне екі-үш бүрмелі желбіршек салған ұзын көйлек, белі қынамалы, жеңсіз оқалы қамзол киіп, қаптырмамен қабыстырған. Шаштеңге, шашбау, шолпы сияқты әшекейлерді бұрымдарына байлап, қолға жалпақ білезік салып, шынжырлап жүзік ілген, құлағына үзбелі күміс сырға таққан. Бас киімдері оқалап, зерлеп тіккен үкілі құндыз тақия мен кәмшат бөрік болып, оның үстіне қызыл жібек орамал жамылған.

Қазақ әйелдерінің киімдері, әсіресе бас киімдері өзгеше: қалыңдық басына үкілі сәукеле, үлкен ақ жібектен желек жамылады; жас келіншектер балалы болғанға дейін басына сулама немесе сәукеле жаулық тартып, қызыл жібектен шашақты шәлі салған; келін алғашқы баланың анасы болған соң алдын қызыл маржанмен шеккен кимешек киіп, оның үстінен жібек шашақты ақ шәлі жамылатын болған; әйелдер 30 жастан кейін басына кимешек киіп, оның сыртынан әр түрлі сәнді күндік ораған; кексе әйелдер кимешегінің артқы етегі ұзын болады, оның сыртынан күндік орайды [1].

Қазіргі кезде республикамыздың барлық облыстарының киім үлгілері араласып кетті. Қазақтың ұлттық киімдерінің үлгілері жақсы сақталған және мұны ұлттық би өнерінде орнымен пайдалануға да мүмкіндік мол.

Әлбетте, қазақтың ұлттық киімдері мен әшекей бұйымдары тамсанарлықтай әсемдігімен ерекшеленеді, бірақ сахналық биді көркемдегенде бұл материалдардың біршамасын қолданбағаны жөн.

Балаларға арналған қазақ биінде мұндай жағдайда біріншіден, әйелге ғана тән заттардан бас тарту керек. Сонымен бірге, кішкене қызбалаларға әйелдердің бас киімін кигізбегені дұрыс: сәукеле, кимешек және ақ жаулық. Балалар биін көркемдегенде, ұлттық киімнің түп нұсқасын алмай, күрделі ою-өрнектерден бас тартып, балаларға арнап бөлек киім үлгісін жасағаны дұрыс.

Қазақ халқының ою-өрнегі өнері — байырғы ұлттық өнердің ішіндегі ең ежелгі, әрі кең тараған саласы. Бұл — ұлтымыздың мәдени дамуының шежіресі, адам жанына ләззат сыйлайтын, эстетикалық мәні зор өнер.

Қазақ ою-өрнектерінің түрлері де, атаулары да көп. Жалпы бүгінгі таңда зерттеушілер қазақ ою-өрнектерінің екі жүзден астам түріне ғылыми анықтама берген. Ою-өрнектерде көшпелілер дүниетанымы, эстетикалық талғам-түсінігі, табиғаттағы бояу түстерінің сыры мазмұндалған. Оның ішінде кеңістік жан-жануарлар, ауқыт-космогониялық, ал кеңістік пен уақыттың біртұтастығы — өсімдік, геометриялық ою-өрнектер де заттанған көрініс алады.

«Ою», «Өрнек» бір мағана береді. Бедері түсірілген үлгіні ойып, кесіп, қиып немесе екі затты оя кесіп, орналастыру ою деп аталады. Ал киім-кешекке, түс киізге, т.б. қолөнер бұйымдарына кестелеп бейнелейтін бедер, және де алашаға, басқұрға, қоржынға түсірілетін түрлі геометриялық бедерлерді өрнек дейді. Өрнекті тасқа, ағашқа күйдіріп, қашап, бояп түсіруге болады.

Сахнаға арналған би костюмдері әртүрлі тәсілдермен әрленеді, бірақ осы тәсілдерді келесі талаптарға бағындырған жөн:

1. ұлттық өрнектің стилін сақтау және сонымен қатар, сахналық мәнерлі өрнектер болу,
2. өрнектердің орындалуы қиын болмағаны дұрыс және
3. жуған кезде оңып кетпеу.

Қазақ халқының ұлттық киімдері, сән-салтанаты халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан тұрмыс-тіршілігіне, табиғат жағдайына байланысты бірнеше үлгіге бөлінеді, сонымен қатар қолөнері мен киімдерінде өзіндік айырмашылық бар. Киімдерді көркемдеу үшін, түрлі-түсті жіптер мен маталар арқылы аппликация тәсілі қолданылады. Бұл әдісті балалар костюмін көркемдеу кезінде де қолдануға болады, өйткені ақырғы эффект декоративтік қанық көрініс береді және де орындау тәсілі де қиын емес.

Ою-өрнектері бар дайын маталарды да қолданып, теріп тоқу арқылы көп мәнерлі өрнектер түсіруге де болады. Теріп тоқу бұл ең қиын әдістердің бірі, бұл тәсілді қолдануға болады, әрине сіздердің ұжымдарыңызда уақыт жеткілікті болса, сахналық киімдер де көп болса.

Сахнаға арналған костюмдердің өрнектері де қарапайым болса, майда детальдарсыз, ұлттық нақыш негізінде жаңа өрнектер құрастырып, орындау техникасы да барынша жәйша болса.

Би қойылымдарында барлық костюмдердің өрнектері бірдей немесе бір сипатта орындалуы тиіс. Ою-өрнектегі алабажақтық және әр түрлілік — жалпы би қойылымына көрермендер үшін әсер бермейді.

Балалар костюмдерін көркемдеу әдістерінің бірі — ою-өрнекті бояп түсіру — мұның орындалуы тез және тиымды, бірақ көптеген кемшіліктері де бар. Егерде боялған костюмдерді жумайтын болсаңдар, акварельдік бояумен немесе тушпен, қалаған сулы бояулармен трафарет арқылы, я болмаса қолдарыңмен ұқыпты қолдануға болады. Боялған өрнектері бар костюм көп қолданылатын болса, өрнектерді бөлек матаға түсіріп, дайын костюмге әр жерінен тігіледі және киімдерді жуатын кезде жаңағы қосылған матаны сөгіп, орнына басқа өрнектелген матаны қолдануға болады.

Қазақ қол өнерінде қолданылатын түстердің символдық мәні бар: көк түс — аспанның, қызыл — оттың, сары — ақыл-парасаттың, қайғы-мұңның, қара — жердің, жасыл — жастықтың, көктемнің символы [2]. Осы түстердің мәнін би жетекшілері балаларға арналған қойылымдарды көркемдеу кезінде дұрыс қолданса демекпін. Әрине, киімнің кез-келген жеріне кесте тігуге немесе жапсырма жапсыруға болмайды. Бәрі ретіне қарай, өз орнымен қолданылып биік талаптың тұрғысынан шығуы тиіс.

Ою-өрнектердің көлемі, түсі жалпы түсімен, көлемімен және салмағымен сәйкес келуі қажет. Көйлектердің етектеріне негізінен түрлі кестелер төгіледі, желбірлер тігіледі.

Киімді өрнектеуден бұрын оның дәл орнын анықтау керек. Әр нәрсе тек өз орнында тұрғанда ғана тартымды болатыны аян.

Алдымен, әшекейленетін өрнектің көлемі және орны есептеп алынады. Содан соң сол өрнектің түсі немесе түстері анықталады. Қазақ кесте түсін таңдағанда екі бағытты ұстанған. Біріншісі — матаның немесе кестенің өңін ашып көрсету. Бұл үшін кестенің түсі негізгі матаның түсіне қарама-қарсы (контраст) болады. Сол себепті ақ матаға қара ою, қызыл матаға жасыл жапсырма жабыстыру содан қалған. Екінші тәсіл — тектес түрлер арқылы кесте тігу. Қызылдың немесе көктің, яки жасылдың ашық, қалыпты, солғын, көмескі, ақшыл түстері арқылы сол бояудың бүкіл әлемін көзге елестетуге болады. Тектес бояулар бір-бірін толықтыру үшін қолданылады. Дұрыс ретін таба білсе, тектес түрлер арқылы қайталанбас түстердің үйлесімін құру мүмкін. Ол үшін суретші-сәнгер қиялы ұшқыр әрі бай болуы міндетті.

Қазақ түстердің өзін өмірмен, тіршілікпен атастырған. Қай түсті қандай жағдайда қолдануды ойластырған. Бояулардың қаншама түрін біле тұрып, қазақ сол бояулардың әрқайсысының астарын ашқан, оған әлеуметтік мән берген.

Қазақтың ұғымында көк түс — аспан асқан паңдықты (асқақтық), биіктікті әйгілейтіні себепті көк көйлекті қы-

здар көлбеңдеп, өздерін жоғары ұстаған. Аспан түстес болудың ар жағында мәңгілік, яғни мәңгілік жастық түсінігі жатыр.

Қызыл түс — көзге отты, күнді елестетуіне қатысты қызыл көйлекті қыздың мінезі де от сияқты лапылдап тұрған. От — жастықтың бір таңбасындай. Қызыл түсті киімдерді, негізінен жастар киетін болған. Жасы үлкен адамдар қызыл түстен киім кимеген.

Ақ түс тазалықтың, пәктіктің белгісі деп бағаланған. Ақ түс адалдықты, шындықты әйгілеп тұрған. Ақ түс бақыт әкеледі деп санаған. Сол себепті ақ түсті көйлектерді қалыңдықтар тойға киетін дәстүр қалыптасқан. Мұның өзі — шаңырақты жаңа аттанған жастарға бақыт, ақжол тілеудің белгісі.

Сары түс — сабырдың, ақылдың нышаны. Сары түсті киімді әйелдер сарықарын тартқанда, келіншектен енді әйел, одан әже боларда киген. Күз — жемістің, берекенің уақыты. Ендеше, адамның сары түсті табыс, ақыл, сабыр, байлыққа балауының қисыны бар.

Оның есесіне қара түс топырақты танытқан. Еңбек пен бейнеттің түсі деп танылған.

Жасыл түс кез-келген адамды жайнатып жібереді. Жасыл түс көктемді елестетеді. Сондықтан, көктемдей көк өрім жастар жасыл көйлек, жасыл тақия, бөрік киіп құлпыратын болған. Ақ көйлекке жасыл түсті кесте тіккізген.

Сонымен, қандай түс болмасын негізсіз түспеген. Олардың әрқайсысының өз ролі, айтар ойы болған. Осындай тәжірбиелік білімдерді бүгінгі жастардың да ұмытпағаны дұрыс [3].

Халық киімдері, театр реквизиттері, декорация, жарықпен сахнаны көркемдеу — хореографиялық образдар жасауда негізгі компоненттер. Сондықтан, би қойылымдарында драматургиялық заңдылықтарға сүйене отырып, образ мазмұнын ашуда қолданылуға берілген және костюм тарихынан қысқаша мағлұмат ала отырып, оның биге арналған үлгісін (эскиз) қалай жасауға болады, әр халықтың киім үлгісінің айырмашылығы қаралады. Балетмейстер би қою процесінде әрбір қойылымына арнап костюм үлгілерін дайындау керек, әрине, сәнгер-суретшілердің көмегімен орындалатын жұмыс. Ұлттық мотивтегі сахналық би костюмдері қазіргі сәнгер-суретшілердің шығармашылық шабытынан туындайды. Сахна киімдері өте ашық түсті, көңіл көтерерлік, есте сақталатындай болуы тиіс. Ондай костюмдер ұлттық киімнің нәрін сақтай отырып, би мазмұнына сәйкес болуы қажет.

XX ғасырдың қазақ мәдениетінің әйгілі таңбасы — суретші, режиссер, хореограф Аубәкір Исмаиловтың шығармашылығымен жас өнер иелері таныс болса демекпін. Ол кісі өмірге «Ақсақ киік», «Қарасай», «Дауылпаз», «Өрмек биі», «Сайыс биі», «Қылыш ойыны» және басқа билерді сахнада қойып, үлкен абыройға оранды.

Этникалық бидің табиғи иеленушісі ретінде Аубәкір аға би өнерін сақтаушы және дамытушы ғана болмай, суретші ретінде сахна үшін этникалық костюмдерді жобалап, тік-

кізіп, қазіргі уақытқа шейін классикалық үлгілерін қалдырды.

Әлеуметтік, әр топтың уәкілдеріне жас жақтарына лайықтап тартымды этникалық бояуларды пайдаланған. Осы

суреттер белгілі қазақ хореографы Д. Әбіровтың «Қазақ ұлттық билері» кітабына кірген. А. Исмаилов уақыт кеңестіктерін көне заманнан жалғастырып, алтын көпір салып кетті.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Ш. Жиенқұлова «Сымбат», Алматы, «Өнер», 1987.
2. М. Өмірбекова «Энциклопедия. Қазақтың ою-өрнектері», А, 2005.
3. Б. Асанова, А. Птицина, Ұ. Әбдіғаппарова «Қазақ ұлттық ою-өрнектерінің тарихы және теориясы», Астана, 2008.

ФИЛОЛОГИЯ

Ағылшын мақалдары мен олардың қазақ, орыс тілдеріндегі баламалары

Бисенова Ғалия Алдабергенқызы, I санаттағы оқытушы;
Абтихалова Райкуль Жумағалиевна, жоғары санатты оқытушы
Қызылорда көпсалалы гуманитарлық-техникалық колледжі

«Әрбіреудің тілін, өнерін білген кісі соныменен бірдейлік дағдысына кіреді» деген ұлы ақын Абай атамыздың сөзінен бастайық. Біздің планетада әр түрлі халықтар тұрады. Сол әр халықтың өзінің тілі, діні, әдебиеті, ауыз әдебиеті сияқты өз тілінің ерекшеліктер болады. Адамның ойын жарыққа шығаратын күшті құрал тіл. Ал тіл адамдар түсінетін құрал болып қана табылмай, сонымен бірге атадан балаға мирас болып келе жатқан өмір тәжірибесін, өнер-білімін жеткізуші құрал. Өзіміздің рухани байлығымыз тіл арқылы жасалады, жеткізіледі. Ауыз әдебиеті халқымыздың асыл да мол мұрасы, қымбат қазынасы. Ағылшынша, қазақша, орысша мақал-мәтелдер бірдей болады. Келтірілген мысалдардан кейде қазақша мен орысша мақалдар, кейде үшеуі де құрлысы мен мағынасы жағынан бірдей, бір-бірінің тура аудармасы болып келетінін белгілі. Кейде 3 тілдегі мақал-мәтелдер бір-бірімен тек алынып отырған тақырып, білдіретін мағынасы жағынан ұқсас болуы мүмкін. Екіншіден, ағылшынша, қазақша, орысша мақалдардың синонимдері болады. Кейде мақалдар өз синонимдерімен тек образдармен ерекшеленеді, кейде мағынасы жағынан үндесіп, ұқсас болады.

Мақалдарды бірнеше тілде білу сабақ барысында өзімізге де пайдалы. Олар да түрлі тарихи жағдайларда құрылған, бірақ сонда да халықтың арманын, мақсатын көрсетеді. Белгілі бір ойдың әр түрлі халықтардың, яғни әр түрлі тілдегі қалай айтылатындығын есту қызықты.

— Сондықтан қай тілде болсын мақал-мәтелдерді оқып, үйрену керек. Өйткені тіл өзгерсе де, сөз өзгерсе де мақалдың түпкі мағынасы, айтайын деген ойы өзгермейді. Бірақ ең алдымен өз тілімізді, әркім өз халқының рухани байлығын білу керек. Бұл мақалдарды ағылшын тілінде ғана емес, қазақ, орыс тілі пәндерінде көптеген құрал ретінде пайдалануға болады.

Әрбір сабақта тиянақты, сапалы білім беру тәрбие жұмысымен күнделікті бірлікте жүргізілуі тиіс. Мақал-мәтелдер халық ауыз әдебиетін сүйіп құрметтеуге, сөз

өнерінің асыл қазынасын меңгеруге, тапқыр сөйлеуге, ретті жерлерде қолдана білуге сыйғызып, айта білуге тәрбиелейді. Мақал-мәтелдер мен жаттаған өлеңдер өткен тақырыпты пысықтау үшін, оқушылар жалыққан кезде көмектеседі, олардың ізденушілік қабілетін дамытады, үш тілді меңгеруге ынтасын арттырады.

Мысалы белгілі бір грамматикалық тақырыпты өткен кезде жаттығулармен қатар үй тапсырмасы ретінде мақал мәтелдерді беріп, одан бүгінгі өткен грамматикалық тақырыпты тауып қолдануын түсіндіріп, орысша, қазақша аударып келуге берілсе, бұл әрі түсіндірілген грамматикалық тақырыпты пысықтайды, әрі іздендіреді және тәрбиелік құндылығы болады. Шет тілін оқыту үрдісін жандандыру, тіл дамыту жаттығуларын дамыту, жана әдіс-тәсілдерді енгізу бүгінгі күннің басты талабы.

Бүгінгі күнде көп тілді меңгерген жан-жақты, ел ертеңі ойлайтын дана ұрпақты тәрбиелеу-киелі мәселелердің бірі деп түсініп, мына мақал-мәтелдерді, өлең шумақтарын сабаққа қолдануды ұсынып отырмын.

Соңғы 15 жылдағы еліміздегі халықаралық саяси, экономикалық және мәдени байланыстардың дамуы мен нығаюы және республикамыздың халықаралық қоғамдастыққа енуі білім беру саясатына шет тілдерге байланысты көптеген өзгерістер әкелді. Қазіргі кезде ғаламдық жаһандану, яғни әлемдік білім беру кеңістігіне ену процесі жүріп жатыр. Президентіміз Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясын ұсынды. Білім беру реформасы — Қазақстанның бәсекеге нақтылы қабілеттілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін аса маңызды құралдардың бірі. Бізге экономикалық және қоғамдық қажеттіліктеріне сай келетін осы заманғы білім беру жүйесі қажет [7, б 32]. Яғни жоғары нәтижелерге жету үшін, біздің болашақ ұрпағымыз өте білімде, заман талабына сай жан-жақты дамыған, мәдениетті және өте тәрбиелі болуы қажет. Ал жан-жақты дамыған тұлға тек берік біліммен қаруланып қана қоймай, қазіргі заман талаптарына сай бірнеше шетел тілдерін меңгеруі тиіс.

Қазіргі кезде шетел тілінің қажеттілігі күннен-күнге артып келеді. Ол қоғамдық — экономикалық, ғылыми — техникалық және жалпы мәдени алға басуында қозғаушы айғақ болып отыр. Бұл айғақ шетел тілдерін оқытудың дәрежесін жоғарлатуда. ЮНЕСКО XXI ғасырды полилингвизм ғасыры деп атады. Біздің болашақ ұрпағымыз тек өз ана тілін меңгеріп қана қоймай, сонымен қатар бірнеше шетел тілін меңгеруі хақ. Ал шетел тілін жан — жақты меңгертуде оқыту — тәрбие процесін қызықты, ыңғайлы және ұтымды қылу үшін, 3 тілділікті (қазақ, орыс, ағылшын) қолдануды ұсынамыз.

Мақаланың басты мәселелеріне тоқталатын болсақ: шетел тілді жан-жақты меңгерту, балалардың сөздік қорын байыту және шет тілдегі мақал — мәтелдерді қолдануға дағдыландыру, күнделікті қолданысқа енгізу. «Тәрбиесіз берілген білім — адамзаттың қас жауы», — деп Әл-Фараби айтқан. Яғни ең басты мәселелердің бірі балаларға 3 тілдегі мақал-мәтелдердің тәрбиелік маңыздылығын түсіндіру болып табылады.

Сонау ықылым заманнан, сан ғасырлар бойы халықтың өзімен бірге жасалып, екшеліп, ұрпақтан ұрпаққа мұра болып қалып жатқан ауыз әдебиетінің бай саласының бірі — мақал-мәтелдер.

«Мақал-мәтел — сөз мәйегі», «Мақал — сөздің мұнарасы», — деп қазақ халқы ауыз әдебиетінің асыл жанрына аса құнды баға берген.

Халық қашан да өскелең ұрпақты тәрбиелеудің мәнін, оның қиындығы мен қуанышын, одан шығатын нәтижені біліп отырған. Осы тұрғыдан алғанда ауыз әдебиетіндегі шағын жанрлардың бірі — мақал-мәтелдер баланың ой-өрісін, дүниетанымын, қиялын, тілін дамытуда, тәлім-тәрбиесінде терең мән жатыр.

Мақал-мәтелдер — ұзақ жылдар бойы халықтың іс-тәжірибесінен түйінделген даналық жемісі. Мақал-мәтелдер — әр кезеңде ата-бабадан ұлағатты сөз, парасатты ой ретінде ұрпақтың еншілеген мол қазынасы. Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінінде халықтың өмір сүру барысындағы тәжірибесі, көңілге түйген ақылының кені жатыр.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде мақал мен мәтелге мынандай түсіндірме берілген: мақал- үлгі-өнеге ретінде айтылатын жалпы халықтық нақыл сөз; мақал деп қысқа, образды, ұйқасты, тұжырымды нақыл сөзді айтамыз. [6, б 102] Мәтел — тұжырымды. Бейнелі әрі ықшам нақыл сөз. [6, б 168]

Қазақ, орыс, ағылшын тілдеріндегі мақал-мәтелдер жан — жақты қарастырылып талданды. Мысалы: 1. Ағылшын, қазақ, орыс тілдеріндегі мақал-мәтелдер жеке тақырыптар бойынша сараланды;

- Адам және оның қасиеті;
- Еңбек және кәсіп;

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Шет тілін оқыту әдістемесі оқулығы.
2. Қазақстан мектептеріндегі шет тілдері (журнал) № 4 2004.ж

- Ғылыми — білім. т.б.
- 2. Мақал-мәтелдер мағыналарына қарай сараланды;
- Мақал-мәтелдердің 3 (қазақ, орыс, ағылшын) тілде сөздік баламасының әр түрлі мағыналарының бірдей болуы;
- Мақал-мәтелдердің 3 (қазақ, орыс, ағылшын) тілде сөздік баламасының дәл келуі;

Мысалы: Білім — қуат. Знание — сила. Knowledge is power.

Бұл мәтелде 3 тілдегі сөздік баламасы және де мағынасы дәл келіп тұр. Бұл синонимикалық мәтелдер, яғни аудару барысында тікелей аудару арқылы аударылған, мағыналары да, сөздері де бірдей. Бұндай ұқсас синонимикалық мақал-мәтелдерді шетел тілін меңгеруде қолдану өте қолайлы.

1. A good name is better than riches — Добрая слава лучше богатства — Жақсы сөз — жарым ырыс.

2. Two heads better one — Одна голова хорошо, две лучше — Екі кісі бір кісінің тәңірісі.

3. East or west home is best — В гостях хорошо, дома лучше — Өз үйім өлең төсегім.

4. If you run after two hares, you will catch neither — За двумя зайцами погонишься, ни одного не поймаешь — Екі кемеңіз басын ұстаған суға кетеді.

5. There is no smoke without fire — Нет дыма без огня — Жел болмаса, шөптің басы қозғалмайды.

6. There is no place like home — В гостях хорошо, а дома лучше — Айхай өз үйім, кең сарайым боз үйім.

7. There are spots even on the sun — Конь о четырех ногах, и тот спотыкается — Төрт аяқты мал да сүрінеді.

8. Tastes differ — На вкус и цвет товарищей нет — Әркімнің өз талғамы бар.

9. All is well that ends well — Все хорошо, что хорошо кончается — Басы қатты болса, аяғы тәтті болады.

10. Bad news lies fast — Худые вести не лежат на месте — Жамандық жерде жатпайды.

11. We shall see what we shall see — Поживем — увидим — Көргеніңнен көрмегенің көп

12. Who keeps company with the wolves will learn to howl — С кем поведешься от того и наберешься — Жолдасына қарап, кісіні білерсің.

13. Better late than never — Лучше поздно, чем никогда — Ештен кеш жақсы.

14. All is not that glitters — Не все то золото, что блестит — Жылтырағанның бәрі алтын емес.

15. As you have made you bed, so you must lie on it — Что посеешь, то и пожнешь — Не ексең, соны орасын.

16. Rome was not built in a day — Москва не сразу строилась — Еңбегіне қарай өнбегі.

17. Don't count your chickens before they are hatched — Цыплят по осени считают — Балапанды күзде санайды

3. Мектептегі шет тілі № 52004.ж (журнал)
4. Мектептегі шет тілі (журнал) № 2200.3ж
5. Албытова Н. Қазақ балалар фольклор арқылы бастауыш мектеп оқушыларының дүниетанымын қалыптастыру. — А., 1999.
6. Қазақ мақал-мәтелдері. Құрастырған: Ж. Дәуренбеков — А., 2001
7. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 7 том. — Алматы: Ғылым, 1983.

Шетел тіліне оқыту мазмұнындағы әлеуметтік мәдени компонент

Джумагулова Марияш Шырдаевна, филология ғылымдарының кандидаты,
Нурекешова Гульсим Рахметбековна, филология ғылымдарының кандидаты,
Ташенова Жанат Ахтаевна, аға оқытушы
Қорқыт Ата атындағы ҚМУ (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздігін алғаннан бері толассыз жүріп жатқан реформалау процесінің барысында ел экономикасы ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік рухани сала да өзгеріске ұшырауда.

Еліміздегі білім беру жүйесін реформалау, міне соның айғағы. Республика Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына арнаған жылсайынғы дәстүрлі жолдауларында осы заманғы білім беруді дамыту, кадрлар біліктілігін ұдайы арттыру және Қазақстан халқы мәдениетінің одан әрі өркендеуі — Қазақстанның бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін аса маңызды құралдардың бірі екендігін атап көрсетіледі [1].

Қазіргі таңда дүние жүзілік мәдениеттің дамуы, халықтың сана-сезімінің өсуі, дүниежүзілік қауымдастыққа кіруі бұрыннан сіресіп қалған пікірлер мен қағидаларды сын көзбен қарап, жаңаша әдістемелік қатынас тұрғысынан ойлау мен жан-жақты әрекетімізді ұйымдастыру бүгінгі күннің кезек күттірмес өзекті мәселесіне айналып отыр. Мұндай жағдайда ұлтаралық мәдениеттің, коммуникативтік қарым-қатынастың күшеюі табиғи нәрсе.

Еліміздегі білім берудің барлық сатыларында халықаралық қатынас тілдеріне үйретуде коммуникативтік әдіс-тәсілді қолдану кеңінен қанат жаюда.

Бұл реттегі оқыту мазмұнында тілді нақты бір жағдайларға байланысты қолдануды анықтап, себепші болатын, сондай-ақ, оқушының немесе студенттің басқа тілдегі коммуникативтік хабардарлығына әсер ететін фактор ретінде әлеуметтік мәдени компонентке басты назар аударылады.

Аталмыш мақалада шетел тіліне оқытуда әлеуметтік мәдени компонентті қолданудың маңыздылығы, бұл компоненттің мүмкін деген мазмұны және оқытылатын тіл елінің мәдени аясындағы мәселелер қарастырылады.

Мәдениет мәселесі. Қазіргі таңда шетел тіліне коммуникативтік тұрғыдан оқытудың кеңінен таралып, да-

муына байланысты тілді белгілі бір әлеуметтік және мәдени жағдайларға байланысты қолдануға көбірек көңіл бөліне бастады. Осы кезге дейін қолданылып жүрген жекелеген бір сөйлем немесе фраза төңірегінде ғана қарастырылатын *аудиолингвальды әдіс* оқушыны немесе студентті өзінің ішкі ойларын басқа тілде бірден жеткізе білуді үйретуге жарамсыз екендігі анықталып отыр.

Коммуникативті қарым-қатынас тұрғысында оқытудың батыстағы танымал өкілдері [2, 4] әлеуметтік мәдени компонентті әлеуметтік лингвистикалық білім берудің құрамды бөлігі ретінде қарастырады. Яғни, мінез-құлық ережелерін, құндылықты, қарым-қатынас қағидаларын білу тіларалық қатынасты дұрыс таңдап, әрі қарай дамуына септігін тигізеді.

Шетел тіліне оқытудағы әлеуметтік мәдени компонент мазмұнын *әлеуметтік қарым-қатынас* құралы ретінде, *ұлттық ой өріс* (менталитет) және *ұлттық игілік* тәрізді үш бағытта қарастыруға болады. Әрине, мәдениетті барлық жағынан да қамтитын кез-келген жасанды кедергілермен шектеп қоюға болмайды. Сондықтан да, аталған компоненттер «мәдениет» категориясына қатысты қалыптасқан маңызды көзқарастар жүйесінің басты бағыттары ретінде ғана ұсынылады. Аталмыш компоненттердің мазмұнын толығырақ жеке-жеке қарастыралық.

Әлеуметтік қарым-қатынас. «Әлеуметтік қарым-қатынас» ұғымын белгілі бір мәдениет өкілдерінің ақпаратты ауызша және жазбаша түрде жеткізудегі әдіс тәсілдерінің жиынтығы деп түсінуге болады. Бұл қарым-қатынастың аса маңызды құралы — *тіл*, сондай-ақ, тіл аралық қатынастағы әрбір тілдің өзіне тән айырмашылықтары. Аталмыш айырмашылықтар тілдің атқаратын қызметіне қарай түрлі жақтарынан байқалуы мүмкін, атап айтсақ, *лексикалық* жағынан: to prepare — сөздің британдық варианты/ to ready — американдық вариант; shop/store; garden/yard; football/soccer; holidays/vacations; underground/ subway; maize/corn т.б.; *грам-*

матикада — мысалы, ағылшын тілінің американдық варианты британдық вариантта қолданылатын Present Perfect шағының орнына Past Simple шағының көбірек қолданылатындығымен сипатталады [3]; *фонетикада* — түрлі әлеуметтік дәрежедегі, әртүрлі штат өкілдерінің сөйлеу мәнеріндегі дыбыстық айырмашылықтар және т.б.

Жазбаша қарым-қатынастың ерекшеліктеріне күн, ай, жыл аттарының, қаулы—қарарлардың, мекен-жайдың, келісім-шарттардың, іскерлік хаттардың, резюмеі толтырудың жазылу ережелерін жатқызуға болады. Кейбір жағдайларда әлеуметтік қарым-қатынас құралдарын білмеушілік түсінбеушілікке немесе мәдени араздыққа алып келуі мүмкін.

Мысалы, датаны жазу ережесін білмеу (Қазақстанда: күні/ айы/ жылы/, АҚШ-та: айы/ күні/ жылы/) ақпаратты дұрыс түсінбеуге әкеліп соқтырады.

Ұлттық ой-өріс (менталитет). Ұлттық ой-өрісті белгілі бір мәдениет өкілдерінің ойлау қабілеті арқылы олардың мінез-құлқын айқындайтын тәсілдердің бірі деп түсінуге болады. Менталитетке қатысты зерттеулерге сәйкес, оқытылатын тіл елі халқының ой-өрісін үш өлшемде қарастыруға болады: *жалпы, ситуативті*, яғни белгілі бір жағдайға байланысты және *мәдени өзін-өзі айқындауы*.

Ұлттық менталитеттің *жалпы* сипаттамаларына білім, мінез-құлық және қарым-қатынас тәрізді үш компонентті жатқызуға болады [4].

Бұл құрамды бөліктерге сол тіл өкілдерінің мейрамдары, салт-дәстүрлері, дағдылары айқын мысал бола алады.

Менталитеттің ситуативті сипаттамасы ой-өріс мақсаттылығын, түйсікті және ішкі сезімнің сырт көрінісінің әлпетін құрайды [5]. Американдық менталитетке қатысты мақсаттылықтың төмендегідей белгілерін айтуға болады: жеке өзіндік қасиет (индивидуализм), болашақты бағдарлау, еркіндік, бәсекелестік және т.б.

Әрине, аталған мақсаттылық белгілері қазақстандықтарға, мысалы, жеке өзіндік қасиеттер немесе бәсекелестік ерекшеліктері тіпті де тән емес деген пікірге келіп саймайды. Дегенмен, мәдениетаралық деңгейде екі ел өкілдерін (Қазақстан және Америка Құрама Штаттары) психологиялық тұрғыдан салыстырғанда оқытуға, айтуға қажетті негізгі бағыттар байқалады.

Ұлттық ой-өріс туралы сөз болғанда жоғарыда айтылған жалпы және ситуативті сипаттамалармен қатар тұратын тағы бір элементті арнайы атау керек, ол — *өзін-өзі мәдени айқындау*. Қоғамда адамдар, әдетте,

арнайы бір белгілеріне қарай «топталады», яғни олардың ортақ мүдделері, тілектері, бағыттары, құндылықтары болады, олар бірге қызмет атқарады, саяси көзқарастары да бір болады және т.б. Келтірілген әрбір белгіге қарап адамның қандай топтық құрылымға жататындығын бірден айқындауға болады. Сондықтан да, оқушылар ұлттық қағидалар арқылы біріккен түрлі мәдени топтармен таныса алады. Ұлттық қағидаларға ұлттық игілік әсері негізінде қалыптасқан ұлттық менталитетке сай келетін сипаттамаларды жатқызуға болады. Айталық, шетел тілдерін үйрету барысында оқушыларды ақ нәсілді орташа таптың дәстүрлі мәдениетімен бірге ағылшын тілінде сөйлейтін қара нәсілді, мексикандық, азиаттық, орысша Американың мәдениетімен, неміс тілінде сөйлейтін Германиядағы түрік халқының, француз тілінде сөйлейтін солтүстік африкандықтардың мәдениетімен таныстыру қажет. Осы және басқа да мәселелерді бірге қарастыру оқушыларға оқытылатын тіл елінің мәдениеті туралы толық мәлімет алуға және шынайы шетелдік әлеуметтік мәдени ортаны жақынырақ тануға мүмкіндік береді.

Ұлттық игілік. Шетел тіліне оқыту мазмұнындағы әлеуметтік мәдени компоненттің құрамды бір бөлігі болып табылатын ұлттық игілікті төмендегідей мәдени бағыттарда қарастыруға болады: *ғылым және өнер, тарих және дін, ұлттық бақтар, тарихи қорықтар* мен басқа да тауап етуші туристік орындар. Бұл тізбекті өте кең көлемде қарастырып, шексіз мысалдар келтіруге болады [6]. Алайда, шетел тілінің әдіс-тәсілдері арқылы әлеуметтік мәдени білім берудің мақсаты-оқушыларды ұлттық игіліктің өз тілін сақтап, өз тілін насихаттаушының әрқайсысы білетін, мақтан ететін бөлігімен таныстыру, сондай-ақ, ұлттық игіліктің мәдени құндылығын да көрсету маңызды болып табылады. Мысалы, тарих туралы айта отырып, тарихи оқиғалардың қоғамның дамуына тигізетін әсері мен мағынасын қарастырып, тарихи еске алу мәселесін қозғау керек; көрікті жерлер туралы талқылай отырып, халықтың архитектуралық және көркем мұрасына оқушылардың назарын аудару қажет; ұлттық бақтарды зерттей отырып, қоршаған ортаны қорғауға және жаңа ұрпақты табиғатпен үйлесімділікте тәрбиелеуге шақыру керек.

Қорыта айтқанда, ұлттық менталитет, әлеуметтік қарым-қатынас және ұлттық игілік бір-бірімен өте тығыз байланысты. Мәдениет те қоғамның дамуымен бірге дамып отыратын «жанды» категория. Осыған орай, әлеуметтік мәдени компоненттің мазмұны үнемі өзгеріп, жаңа құндылықтармен толығып отырады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н. Ә. Қазақстан жолы-2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ // Қазақстан Республикасының Президенті — Елбасы Н. Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. Астана, 2014.
2. Bachman L. Fundamental Considerations in Language Testing. — Oxford University Press, 1990.
3. Murphy R. English Grammar in Use: a Self — Study Reference and Practice Book for Intermediate Students — Cambridge University Press, 1995.

4. Мильруд Р. П. Навыки и умения в обучении иноязычному говорению // Иностр. языки в школе, 1999, № 1.
5. Сысоев П. В. Феномен американской ментальности // Иностр. языки в школе, 1999, № 5.
6. Canale M., Swain M. Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing // Applied Linguistics, 1980, № 1.

Ұлы Отан соғысы оқиғаларының қазақ әдебиетіндегі эпикалық көлемде көрініс табуы

Ертаева Жадыра Дүйсенбаевна, филология ғылымдарының магистрі
Қызылорда көпсалалы гуманитарлық-техникалық колледж

Әдебиет — әр халықтың айнасы, тарихы. Олай дейтініміз — адам өмір сүрген ортаны әдебиетсіз, көркем шығармасыз елестете алмаймыз. Өйткені ол, тарихта қалатын ұрпақтан-ұрпаққа қалдырылатын мол мұра, таусылмас қазына.

Әр кезеңдердегі осы кезге дейінгі қазақ ақын-жазушылардың шығармаларын оқи тотырып, сол дәуірдің тарихпен байланысын көреміз. Мысалы, Ұлы Отан соғысы жылдарындағы әдебиетке тоқталатын болсақ, сол саптағы қаламгерлердің басында Бауыржан Момышұлы тұрады. Бауыржан Момышұлы — Ұлы Отан соғысының басынан кіріп, аяғынан шыққан, ерлігі елдің есінен кетпейтін талантты да қаһарман қолбасы. Ол жауынгерлерімен бірге соғыста шынықты, соғыста шындалды, соғыста өсті. Отан үшін от кешіп, оққа ұшқан ерлердің, ерліктің атаусыз қалуын халық трагедиясымен бірдей көрген сардар елдегі белгілі жазушыларға арнайы хаттар жазды. Соғыстың төртінші жылы Алматыда ғылым мен білім, өнер саласындағы зиялылар үшін оқыған лекцияларында жазушылардың соғыс шындығын жазуы қажеттігіне ерекше мән берді. «Шындықты жазу — суреткердің ұлы міндеті. Ұрыста шындықты табу оңай емес, ал оны жинақтау одан да қиынырақ. Бәлкім, менің тарапымнан жазушыларға қойылып отырған талап шектен шыққан әділетсіздіктей көрінуі мүмкін, бірақ мен мұны заңды деп білемін», — деді қолбасы осы лекцияларының бірінде. Лекция барысында лектор баспаханың бояуымен жазылған кітаптар да, адам қанымен жазылған кітаптар да болатынын, ал өзінің баспахана бояуымен емес, майдан даласында шынайы қалпында, бар болмысымен қанмен жазылған соғыс кітабын оқығанын баян етті.

Б. Момышұлының лекцияларында, хаттарында, естеліктерінде, соғыс үстінде қойын дәптеріне түсірген қолжазбаларында соғыс шындығын жазу туралы міндетке аса зор мән берілді. Осы бағыттағы ойлар, майдан даласында бастан өткергендері мен көзбен көргендері соғыстан сау оралған сардардың жазбауға мүмкіндігін қалдырмады. Қолбасы өзінің кітаптарында соғыс ада-

мының образын шын қалыпта, ол шайқасқа қалай кіріп, одан қалай шықса, тура сол қалыпта, сол күйде сомдады. Олар автордың өзі айтқандай, қанмен жазылған кітаптар еді. Олардың қатарында соғыстың қызыл жалынын жамылған «Москва үшін шайқас» трилогиясы да бар», — дейді.

Ұлы Отан соғысынан кейін М. Әуезов бастаған бірқатар жазушылар Б. Момышұлының сұранысына қолдау білдіріп, тікелей соғыс майданы шындықтарын суреттеген шығармалар жазды. Ә. Әбішев, Ғ. Мүсірепов үлкен ізденістерге барды. Майданнан жеңіспен оралған Ә. Шәріпов, Қ. Қайсенов, Т. Ахтанов, Ә. Нұрпейісов, Ә. Нұршайықов, С. Бақбергенов және басқа қаламгерлер еңбек етті. Ал соғыс жағдайындағы адам тағдырын үлкен эпос жанры заңдылықтарына сай суреттеген Ғ. Мүсіреповтің «Қазақ солдаты», Т. Ахтановтың «Қаһарлы күндер», Ә. Нұрпейісовтің «Курляндия», Ә. Нұршайықовтың «Ақиқат пен аңыз» секілді романдары — XX ғасырдағы қазақ әдебиетінің үлкен жетістіктері. Олар әлем әдебиетінде соғыс тақырыбына жазылған шығармалардың қандайынан да кем түспейді. Лирикада С. Мәуленовтің «Соғыстан қайтқан солдаттар», «Құлын», «Түбірлер» және басқа шығармаларымен, поэмада Қ. Аманжоловтың «Ақын өлімі туралы аңызымен» тең түсетін көркем әдебиет үлгісін бүкіл әлем поэзиясынан таба алмайсыз.

Ұлы Отан соғысы жылдарында Отанға, атамекенге деген сағыныш, ерлік, батырлыққа арналған өлеңдер басылым беттерінде жиі жарық көріп жүрді. Баубек Бұлқышевтың 1942 жылы «Комсомольская правда» газетінің 1 май күнгі номерінде «Өмір мен өлім туралы» деген әңгімесі жарияланды. Әңгімеде қазақ жасының жүрек сыры, жан күйі тербелді. Отанға деген ыстық махаббаты күйылды, ал «Шығыс ұлына хат» атты шығармасын «Менің бұл жазғандарым болашақта біздің осы ұлы күресімізді зерттеушілердің қолына түсіп, үлкен істердің кішкене бір тетігіне тиянақ болуға жараса, менде одан басқа арман да жоқ; ол зерттеушілер біз осы арпалыста жүргенде қайғыра да, жылай да, қуана да, күле де, кектене де білгенімізді ұғынса болды» — деп аяқтаған еді.

Мәриям Хакімжанова өзінің сүйікті кейіпкері Мәншүк жайында, оның ерлік көрсеткен «Мәншүк» поэмасы 1945 ж. жазылған. Соғыс тақырыбына Мүсірепов «Қазақ батырын (қазіргі—»Қазақ солдаты») жазса, Ұлы Отан соғысының ерлік істерінен бір топ поэма туып жатты. Қасым Аманжоловтың «Абдолласы», Дикан Әбіловтің «Майданбек» поэмасы, Мәриям Хакімжанованың «Мәншүк» деген поэмасы; Қапан Сатыбалдиннің «Әлия» деген поэмасы; Ілияс Есенберлиннің «Айша», «Сұлтан» деген поэмасы; Нұрлыбек Баймұратовтың «Ер Төлеген» деген поэмасын мысал етіп атауға болады.

Отан соғысы үстінде ерлікпен қаза тапқан қаһармандарға арналған Ж. Саинның «Өмірден өксіп сен кеттің» атты жоқтауы, Ғ. Ормановтың И. В. Панфиловқа арнаулы жоқтауы, Жамбылдың ұлы Алғайды жоқтауы мен оған Кененнің көңіл айтуы секілді фольклорлық жанрлар да осы кезеңде жазба поэзияға көркемдік әрлеуімен қайта келді. Қасым Аманжолов, Жұмағали Саин, Сырбай Мәуленов, Ғали Орманов, Жұбан Молдағалиев, Әзілхан Нұршайықов сынды тұлғаларды атамау мүмкін емес. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы әдебиеттің айқын көрінісі деп Ғ. Мүсірепов, Т. Ахтанов, Ә. Нұрпейісов, Ә. Шәріпов, Қ. Қайсенов сынды майдангер жазушылардың көлемді туындыларын қазақ халқы үлкен ықыласпен қабылдаған. Отан соғысы шындығы белгілі кезеңдегі адамзат қоғамының сипатын, мемлекеттік билеу болмысын барынша шынайы көрсеткен, көрсететін айрықша сұрапыл шындықтардың қатарына жатады. Оны көзімен көрген, басынан өткерген, қаны мен терін төккен, от пен оқтың ортасында қан кешкен ұрпақтан артық білетін жанды табу қиын. Сондықтан өзегіне соғыстың сұрапыл шындығын арқау еткен шынайы шығарма жазуға екінің бірінің тәуекелі жете бермейді. Рейхстаг баспалдақтарының кіре беріс бағанына бірінші болып шабуыл туын қадаған Ақмола қаласының Қырыққұдық деген жерінде туып өскен Қазақ лейтенанты Рақымжан Қошқарбаев пен қатардағы жауынгер орыс Григорий Булатов еді. Бұл туралы 1945 жылдың 3 мамырында Берлинде шыққан «Воин Родины» газетінде: «Они отличались в бою! Родина с глубоким уважением произносит имена героев... Над цитаделью гитлеризма они водрузили знамя Победы. Запомним имена храбрых: Рахымжан Қошқарбаев, красноармеец Григорий Булатов» деп жазылған екен. Төсін оққа төсеген батыр аталарымыз Т. Токтаров, М. Ғабдуллин, Н. Әбдіров, Р. Амангелдиев, С. Баймағамбетов, Д. Шыныбеков, С. Жылқышев, Т. Мырзатаевтың есімдері алтын жұлдыздың сәулесімен шағылысып, өткен ғасырдағы сұрапыл күндерді еске салады. Сол майданда біздің аруларымыз да талай қиындықтарды бастан кешті. Қолдан келместей көрінгенімен, сол кездері нәзік жанды әйелдер кез-келген батырдың өзін қайыстыратын жүк көтерді. Олар өздеріне ешқандай жеңілдікті талап етпестен, қашан да жауынгерлермен бір сәтте тұрды. Тіпті, дәл осы қы-

здардың бар болуы жауынгерлерді рухтандырып, оларға күш-қуат берді.

«Ерліктің қос қанаты деп білемін, аяулы Әлия мен Мәншүгімді», — деп есімдерін ән-жырға арқау еткен шығыстың қос жұлдызы Әлия мен Мәншүк есімі бүгінгі ұрпаққа ерліктің ғажап үлгісі деп айтар едім. «Майданға жіберетін ешкім жоқ, ағам да, апам да жоқ, сондықтан менің өзімді жіберуді өтінемін», — деп Алматыда медицина институтының жас түлегі Мәншүк Мәметова Отан қорғаушылар қатарында өз еркімен қосылғысы келетінін білдірген болатын. Жас қыздың қайтпас қайсарлығы таң қалдырмай қоймайды.

Жыр алыбы Жамбыл Жабаевтың «Ленинградтық өренім, мақтанышым сен едің. Нева өзені сүйкімді, бұлағындай көремін», — деп басталатын толғауы қалада радиолардан беріліп, әр көшеде, алаңда плакат ретінде жазылып, қазақ халқына, Ленинградты қорғаушыларға зор қуат берді, орталық газеттерде және майдан газеттерінде басылып жатты. Майдандағы әскерлер де, тылдағы жұмысшылар да, аналар мен қарт әжелер де, тіпті жас балалар да Жамбыл өлеңін сүйсініп оқиды. Жауынгер ақынның жалынды сөздерінен керемет рухтанып, арыстандай арпалысты, мыңдаған адамдар көздеріне жас алып, жігерленді. Себебі, Жамбыл бұл өлеңінде әскердің қаһармандығын, жауға деген өшпенділігін айтады.

Халық ақыны Н. Байғанин шығармаларының басты тақырыбы майданға көмекті күшейту, жауынгерлердің рухын көтеріп, олардың бойында ел алдындағы борышты өтеу сезімін тәрбиелеу болды. Ақын жауға деген ыза-кегін: «Өлер күнің таянды, Халық түгел ашынған. Алар сенен қанға-қан, Алар сенен жанға-жан. Жоқ боларсың, бітесің. Адам жауы-сұр жылан», — деп білдірді.

Осындай сұрапыл жылдары бір қолына қару, бір қолына қалам ұстаған өршіл рухты, сыршыл батырымыз, жан дүниесі шымырлатқан шерге толы ақынымыз Қасым Аманжолов болды. Буырқанған була күшке, шиыршық атып, бұлқына ойнап тұрған айбыны, қайраты, тепсініп темір үзердейшік қуаты сапырылса, шайқала шапшыған ақын өлеңдерінде Отанға деген шексіз махаббатын керемет суреттейді. Ақынның осындай отты, өршіл шығармаларының бірі — «Ақын өлімі туралы аңыз» поэмасы. Басқыншы зұлым жауға ең соңғы оғы қалғанша берілмей соғысып, ажалмен бетпе-бет тұрған, ерлікпен қаза тарқан жауынгер Абдолланың ерлігін, батырлығын суреттейтін бұл шығарма керемет ұлтжандылықпен, ерекше айбындылықпен жазылған. «Қасиет-күші Ұлы Отанның, Қанатын бер қыран құстың! Ашуын бер арыстанның, Жүрегін бер жолбарыстың!», — деген поэма үзіндісі «ата жаумен арпалысқан ұланды ұлы ететін, жаужүрек батыр ететін-оның Отанына деген махаббаты» дегенді дәлелдейді. Шынымен де жерін тебірене сүйген адам ғана батырға айналады. Махаббат пен ашығнудан серпіліп тұрған сұрапыл жігер-қайратты өр кеудесіне сыйғызған жас батырға арналған поэма-ақынның қасқы-

рдай анталаған жауға қарсы ашынуы, айбары, дос туралы жан азасы еді...

Ұлы Отан соғысында жүрген елді қорғаушыларымызға аталған жазушыларымыздың қаламынан шыққан қа-

рымды шығармалары үлкен демеу болғаны айғақ. Отан соғысы оқиғаларының қазақ әдебиетінде үлкен эпикалық көлемде көрініс табуына, негізінде, жазушылардың сіңірген еңбегі зор.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Жақупова М., Тыловыеэкакогоспитали Казахстана и Республик Средней Азий (САВО) Алматы, 2005.
2. Боздақтар, Қызылорда облысы, II-том, Алматы, 1995, 456 бет.
3. Боздақтар, Қызылорда облысы, III-том, Алматы, 1956, 512 бет.

Невербальная коммуникация в русском и казахском языках

Кубенова Маулен Аманқуловна, преподаватель
Кызылординский многопрофильный гуманитарно-технический колледж

Помимо системы звукового языка, в процессе общения используется так называемый «язык движений», то есть система кинетического языка, который образует невербальный аспект обмена информацией (невербальную коммуникацию).

Изучением неязыковых средств, использующихся как коммуникативные квазивербальные элементы, занимается паралингвистика — наука, возникшая в 40-х годах прошлого века. В широком смысле слова паралингвистическими (от греч. *παρα* — «около») считаются все явления, сопровождающие языковую деятельность в любом понимании слова «язык», будь то кодифицированный язык жестов, письменный язык, язык пантомимы и т.п. Сам термин паралингвистика был предложен американским лингвистом А. Хиллом.

Единицам невербальной коммуникации являются мимика, жест, телодвижение.

Мимика — динамическое выражение лица в момент общения. Значение выразительных возможностей лица так же велико, как и отточенная звуковая речь. А сколько существует оттенков улыбок, усмешек, ухмылок.

Жест — социально отработанное движение (руками, пальцами, кулаком), передающее психические состояния. Жесты не менее выразительны, чем слова, опорой содержат более точную информацию. Жесты имеют определённую сферу употребления и могут характеризовать человека с определённой (положительной или отрицательной) стороны.

Телодвижение — движение тела или отдельной его части (голова, шея, плечи, туловище, ноги).

Кинетический язык выполняет важную роль в жизни ряда народов. Об этом свидетельствуют многочисленные исследования, в которых «язык жестов» лишь сосуществует со звуковым языком.

Иную функцию кинетический язык выполняет в устной речи современных народов, говорящих на языках, располагающих богатой письменностью, обширным словарём, строгими грамматическими нормами. В данном случае невербальный язык сопровождает звуковую речь. Таким образом, выделяют следующие функции кинетического языка:

1. кинетическая речь, дополняющая и усиливающая звуковую речь;

2. кинетическая речь, заменяющая звуковую речь и выступающая как самостоятельная единица.

Если в первом случае невербальная речь более или менее понятна, так как служит как бы иллюстрацией к словам, то во втором случае, чтобы понять адекватно, необходимо знать, смысл единицы кинетической системы.

Сопровождая словесную речь или заменяя её, невербальная речь «привязана» по смыслу к тем чувствам, состоянию, которые выражаются словами. Например:

Отчаяние: Миша с отчаянием махнул рукой и сказал: — И сапоги, какие мне батенька принёс, отдам! (М. Шолохов)

Радость: Паша всплескивает радостно руками: — Ах, это мой Леванчик. (А. Куприн)

Надменность (высокомерие): Лёгкая розоватость окрасила щёки Пряхиной, она надменно подняла бровь. (М. Булгаков)

Непонимание: Машура пожала плечами: — Тогда я ничего не понимаю. (Б. Зайцев)

Гнев: Андрей Иванович, стиснув зубы, молча заходил по комнате. (В. Вересаев)

Удивление: — Что-с? — рывкнул советник. Глаза его стали огромные и круглые, как кегельные шары. (Л. Андреев)

Беспокойство: Он замолчал и стал тереть себе виски ладонями. — Пойдите... Ах, как мысли бегают... — сказал он с беспокойством. (А. Куприн.)

Невербальная коммуникация в разных национальных культурах выражается по-разному:

1) Болгары, а также индийцы несогласие с собеседником выражают кивком головы, который русский воспринимает как утверждение и согласие, отрицательное покачивание головой принято у русских, болгары и индийцы принимают за знак согласия.

2) Широко открытые глаза для японца — признак гнева, для европейца — приветливости и удивления.

3) В Америке, Англии, Австралии и Новой Зеландии поднятый вверх большой палец имеет несколько значений. Обычно он используется на дороге в попытке поймать попутную машину. Второе значение — «всё в порядке». В Греции этот жест означает «заткнись». У итальянцев же — цифру «1», когда они считают от 1 до 5.

4) Жест «ОК» или кружок, образуемый пальцами руки, значение которого хорошо известно, как «Всё хорошо» (all correct) во всех англоязычных странах, а также в Европе и Азии. Однако во Франции этот жест обозначает «ноль» или «ничего», в Японии — «деньги».

5) У каждой нации есть универсальные жесты-приветствия. Это рукопожатие у многих наций, поклоны с опущенными на колени руками у японцев, сомкнутые руки, прижатые к груди у индийцев. Мужчины, жители арабских стран, троекратно прижимают друг друга к груди, сначала к левой, затем к правой и снова к левой. Хорошо известно, что на Руси издавна водилось приветствие в виде троекратного поцелуя.

6) Жест — махание ладонью сверху вниз у индийцев означает «иди сюда», а при прощании они машут ладонью из стороны в сторону.

Всем известно, что на Востоке женщина долгие годы считалась предметом утвари. Мужчина, хозяин дома, почти не разговаривал с женщиной. Поэтому женщина была обязана понимать любое желание мужа по средствам мимики и жестов, по движению бровей и руки.

При приветствии казах может использовать жест — приложение камчи к груди. Казахы — очень скромный народ. Чувство стыда они выражают жестом «ущипнуть себя за щёку большим и указательным пальцами» или «провести указательным пальцем по щеке». После трапезы читается молитва, во время которой надо держать руки на уровне груди, раскрыв ладони вверх. Утоливший жажду казах не просто ставит пиалу на дастархан, а переворачивает её (или же кладёт на бок). Прилюдно бросив камчу в центр круга людей, казах выражает желание выступить при решении спорных дел. Так поступали в старину ораторы Би и простой народ. В знак ненависти казах, проклиная обидевшего его человека, бросал вслед горсть песка.

В отличие от стран Европы и Азии, где разрешалось целовать человека в знак любви и уважения, казахский

народ ограничивался прикосновением губ ко лбу. Таким образом, очень многие факты, наблюдаемые нами в культурах, непосредственно говорят о том, что не существует «международного» кинетического языка.

Невербальная коммуникация широко используется в различных видах искусства. Балет, танцы, искусства мима и немое кино целиком построены на неречевом общении. Также кинетический язык находит применение и в искусстве слова (художественная литература). Используя невербальный язык, автор даёт характеристику героя, помимо так называемой речевой характеристики.

В ходе анализа единиц кинетического языка, использованных в произведениях художественной литературы XX века, были выделены следующие *особенности*:

1) Единицы кинетического языка могут быть: более наглядными и более отвлечёнными. К первой группе относятся жесты *указательные и изобразительные*. *Например: указательные*: И он указывал рукою на окуроч, валявшийся около решётки динамо-машины. — Поднять! Что за беспорядок! (В. Вересаев); *изобразительные: (прощание)* — Прощайте! — крикнула Анна Дмитриевна. — Дитя не сердитесь! Он снял шляпу и помахал.

Ко второй группе относят жесты *символические*. *Например: (отрицание)* — Почему загадочный? Машура мотнула головой и по-детски, но убеждённо ответила: — Да, уж потому! (Б. Зайцев).

Единицы кинетического языка могут говорить о национальной специфике. *Например*: Описание русских жестов: Яков Алексеевич, разлопушив бороду, отмахивал кресты, как косой по лугу орудовал: мать Стёпкина в поклонах ломалась, словно складной аршин, вся семья дружно махала руками.

Значение жеста может быть многозначным, что даёт возможность употреблять его в разных значениях. *Например*: качая головой можно выразить: — *восхищение*: — Хозяйственная бабочка! — говорит о ней мещанин, покачивая головой. (И. Бунин); — *досаду*: — Да, забыл... — *досадливо* качал головой Ермола. (А. Куприн); а также *укор, неодобрение, насмешливость, печаль* и т.д.

Невербальный язык, сопровождающий звуковую речь, так же как и слова могут иметь *стилистическую окраску*. Стилистический аспект выделяет:

1) *Нейтральные средства невербальной коммуникации (СНК)* не обладают экспрессией и могут быть расценены как произвольные (жесты-штампы).

2) *Экспрессивные СНК* содержат экспрессию, используются в определённых ситуациях, когда необходимо полнее выразить свои эмоции.

3) *Фамильярные СНК* уместны при общении только с близкими людьми, в противном случае они расцениваются как вульгарные.

4) *Сниженные СНК* слишком заметны, отличаются излишней эмоциональностью, характеризуются вульгарностью.

5) *Высокие СНК* несколько экзальтированные (восторженные), театральные, рассчитанные на определённый эффект.

Частотный анализ показал, что наиболее употребительной единицей кинетической системы является *мика* (40,8%), так как человек первые эмоции автоматически выражает с помощью мышц лица. Затем следуют *жесты* (31,6%), то есть движения руки, сопровождающие речь для придания ей большой выразительности, и наименее употребительным оказываются *телодвижения* (27,6%).

В ходе анализа нами были рассмотрены кинетические единицы выражающие беспокойство (18,6%), гнев (16,3%), страх (11,6%), любопытство (12,2%), недовольство (9,3%), обида (7,8%), смущение (5,1%), стыд (4,8%), восхищение (5,8%), удивление, недоумение, возмущение, раздражение, отчаяние, безнадёжность, равнодушие, кокетство, сострадание. Нередко в тексте с единицами кинетической системы встречается дополнительная характеристика в виде *конкретизатора* (около 20%). Например: Стёпка, бледнея, молчал и *губы у него дрожали* от обиды. (М. Шолохов)

В ходе анализа мы выделили несколько категории средств невербальной коммуникации в казахском и русском языках. Это

1. СНК, присущие только казахскому языку: например: «Басына Ыбырайдың қара бөкебайын бос салып, белі мықтап буулы, *екі бүйірін таянып* зарлап жоқтау айтып кемпір отыр. (Б. Майлин). *Екі бүйірін таянып* —

это ритуальный жест. Поза, которая принимается женщинами, когда они оплакивают умершего (стоять упершись руками в бока).

2. СНК, присущие только русскому языку, например: *Ей с поклоном* старик отвечает: «Смилуйся, государыня рыбка...» (А. С. Пушкин). *С поклоном* — это жест приветствия, который свойственен только русскому народу.

3. СНК, идентичные в русском и казахском языках (по смыслу), например: Федя стоял, *покусывая губы*. Было очень досадно, что он ничего не понимал в агротехнике. (Н. Бирюков). Заң білмейтін надан ауыл қалаға барған жастарды қуа алмайды, *бармагын тістеп* қала береді. (С. Мұқанов).

4. СНК, идентичные в русском и казахском языках, например: Нет, мне нужно допросить вас именно теперь, — сказал я. — Потрудитесь сесть. Урбенин сел против меня и *склонил голову*. (А. Чехов). Жас жігіт бұл жолы жауап қайырмаған жоқ. *Басын төмен иіп* арызына жауап күтіп тұр. (Ғ. Мүсірепов)

Таким образом, до тех пор пока существует устное общение, человек будет использовать невербальную коммуникацию как дополнительную или самостоятельную знаковую систему. Ведь каждый человек при речи неосознанно делает движение руками, головой с целью дополнить или утвердить сказанную им речь. Использование невербальной коммуникации даёт окружающим понять чувства человека, его переживания, эмоции, что необходимо знать в повседневной жизни, чтобы предупредить конфликты, улучшить психолого-эмоциональное состояние окружающей среды.

Литература:

1. Момынова Б., Бейсембаева С. Казахско-русский толковый словарь мимики и жестов в казахском языке. — А, «Қазақ университеті», 2003.
2. Дмитриева Л. И. Қлокова Л. Н. Павлова В. В. Словарь языка жестов: Более 1300 словарных статей., — М., 2003.
3. Преподавание языка и литературы. — № 3–4, 1993.
4. Кенжеахметулы С. Быт и культура казахского народа., 2006.

Коммуникативті оқыту әдісінің шетел тілі сабағында алатын орны

Мырзахметова Миранш Залқызы, оқытушы;
Тоқтамысова Гүльназ Асетқызы, педагогика ғылымдарының магистрі;
Нәлібаева Толқын Алмасқызы, магистрант
Қорқыт Ата атындағы ҚМУ (Қызылорда қ., Қазақстан)

Білім — адамзат қазынасы, халықтың білімділігі — елдің байлығының ең маңызды бөлігі. Тәрбиелеу мен оқыту жүйесінде білім арқылы ең озық мәдениет пен дүниетаным қалыптасады. Мәдениет, дүниетаным, білім молайған сайын халық байлығы артып, дамыған елдер қатарынан орын алады. Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаев

“Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан” атты Қазақстан халқына жолдауында “Тілдердің үш тұғырлығы” мәдени жобасын кезеңдеп іске асыруды ұсынды. Қазақстан бүкіл әлемде халқы үш тілді пайдаланатын жоғары білімді ел ретінде танылуы тиіс. Бұл дегеніміз қазақ тілі — мемлекеттік тіл, орыс тілі — ұлт — аралық қатынас тілі және ағылшын

тілі — жаһандық экономикаға ойдағыдай кірігу тілі екендігін атап айтты. [1, б.1]

Сонымен, ағылшын тілін білу — замана талабы болып отыр осыған орай білімге деген көзқарас түбегейлі өзгеріп, оқытудың жаңа түрлері, әдістері жаңа бағыттағы технологиялар пайда болып, олар білім мазмұнының толығымен түбегейлі жаңаруына себепші болып отыр. Яғни оқыту әдістемесіндегі заман талабына сай шетел тілдерін оқытуда қойылып жүрген ортақ міндет — тілді коммуникативтік бағытта оқыту.

Ондағы мақсат — оқушыларды қарапайым болса да өз ойларын еркін жеткізумен ғана шектелмей, өзара тіл табысып, пікір алысуға үйрету, себебі жалпыға білім беретін орта мектепте берілетін бүкіл білімнің негізгі мақсаты — оқушының шетел тілінде сөйлеу қабілетін жетілдіру.

Коммуникативті технология деп оқуға қатысушылардың барлығын және мүмкін болған құрал-жабдықтар мен ақпараттардың барлығын қатыстыра отырып өзара белсенді тілдік қатынасқа ену негізінде оқу үдерісін құруды айтады. Оның жетекші әдісі тілдік өзара қарым-қатынас. Қолданылатын жұмыс түрлері: ынтымықтастықта оқу (оқытушы мен оқушылар), жұптық оқыту (оқушылардың бірін-бірі оқытуы), топтық құрамда жұмыс істеу (топтардың құрамы өзгеріп отыруы шарт), оқу тілдік диалог (өзара пікір алысу). Коммуникативті технологияда тілдік қарым-қатынас алдыңғы орынға шығарылады да басқа жұмыстар осы бағдарға бағытталады.

Коммуникациялық бағыт адам өмірінің түрлі саласына байланысты сөйлеуге үйретуге бағытталған: яғни сөйлеу мақсатына тиісті грамматикалық формалар мен синтаксистік құрылымдардың сөйлеуге қатысуы шарт және ол көбіне дайындықсыз сөйлеуге, бұрынғы меңгерген грамматика лексикалық формаларды, автоматты түрде қолдануға жетуі керек деген сөз. Оқушы өз ойын еркін жеткізе алу үшін оған қажетті лексикалық және грамматикалық минимум алдын-ала анықталып тапсырылады. Бұл тілді функционалдық тұрғыдан үйрету сипатына жатады.

Коммуникативтік сөйлеу әрекетінің қай түрі болса да лексикалық-грамматикалық дайындық деңгейіне сүйенеді. Оқушының тиісті лексикалық қоры, сондай-ақ грамматикалық білімі болумен бірге, оны сөйлеу әрекетінде қолдана білуі керек. Сөйлеу әрекеттері, негізінен, белгілі бір мақсаттығы жағдаяттар, жүйелі модульдер, ауызекі жауаптасу, сұрақ-жауап жағдайларында жүзеге асады.

Коммуникативтік әдіс:

1. Жұптық
2. Топтық
3. Ұжымдық

Коммуникативтік әдістердің негізгі принциптері мыналардан тұрады:

1. тілдік бағыттар
2. функционалдық
3. оқиғалық
4. жаңашылдық
5. қарым-қатынастық дербестік бағыттар

Коммуникация сөзінің негізгі мазмұны жалпы қарым-қатынас, араласу, хабарласу, байланыс деген сияқты мағына білдіре келіп, адамдардың арасындағы қарым-қатынасты, өзара түсінушілікті көрсетеді. Осыдан барып «коммуникабельдік», түсінушілік

деген сөздер мен ұғымдар пайда бола бастады. Коммуникация — қарым-қатынас, өзара байланыс деген ұғымды білдіреді.

Коммуникативтік — оқыту процесінің тілдік бағытын білдіреді — ол дегеніміз коммуникативтік әдістемеді «сөйлеу» — тіл дамыту жұмыстарының бір түрі ретінде және қарым-қатынас құралы ретінде үйретудің басты принциптерінің бірі болы табылады деген сөз.

Коммуникативтік байланыс технологиясы — шетел тілі сабақтарын қарым-қатынас негізінде оқыту. Ол сабаққа іскерлік бағыт-бағдар береді. Сабақтың практикалық жағына бағытталады. Сөйлеу жаттығулары арқылы лексика мен грамматикалық ұғымдар кең көлемде бір қалыпты, және тез мөлшерде жинақталады. Коммуникативтік оқыту қарым-қатынас жағдайларын құруға мүмкіндік береді:

1. Коммуникативтік мотивация
2. Дұрыс бағытта сөйлеу
3. Өзара қатынастың қалыптасуы
4. Сын тұрғысынан ойлау технологиясы

Коммуникативтік әдіс — оқушы мен мұғалімнің тікелей қарым-қатынасы арқылы жүзеге асатын, белгілі бір тілде сөйлеу мәнерін қалыптастыратын, тілдік қатынас пен әдістемелік категорияға тән басты белгілер мен қағидалар жүйесінен тұратын, тіл үйретудің тиімді жолдарын тоғыстыра келіп, тілдік қарым-қатынас құралы ретінде іс жүзіне асыратын әдістің түрі.

Коммуникативтік стратегияға кіретін кезеңдер:

1. Әңгімелесушінің зейін қойып тыңдауын қадағалау;
2. Бәрі түсінікті « деген сигнал арқылы толық түсінуді қамтамасыз ету;
3. «Мен дұрыс түсіндім « деген сигнал арқылы әңгімелесушінің толық түсінігін қамтамасыз ету;
4. Сөз жетіспеушілік мәселесін сөз тіркестері мен түсініктемелер, аудару арқылы шешу;
5. Қате кеткен жағдайда өзін-өзі түзеу;
6. Қарым-қатынастың тақырыбын өзгерту арқылы әңгімені қолдап отыру.

Коммуникативтік ойлау іс-әрекетіне дайын болатын когнитивтік құзырлық коммуникативтік құзырлықтың керекті компоненті болып табылады. Шетел тілі сабақтарында оқушылардың тіл-ойлау қабілетін дамытатын жағдайлар:

1. мәтінмен жұмыс
2. мәселемен жұмыс
3. ойын ойнату жұмысы

Ойлау — сөйлеуді керек ететін кез келген жағдайда үш компонент өзара байланысады: шешілетін мәселе, бар білімдері, зерттеу әрекеттері.

Коммуникативтік оқыту тілдік әрекетінің барлық түрінде қалыптасады — тыңдауда да, сөйлеуде де,

оқығанда да, жазғанда да, өйткені ол оның іске асуын қамтамасыз етеді.

Лингвистикалық, әдістемелік әдебиеттердің көпшілігінде сөйлесім әрекетін төрт түрге бөліп қарастыру тұрақты орын алған. Олар: сөйлеу, оқу жазу, түсіну.

Коммуникативтік оқыту: ОҚУ, СӨЙЛЕУ, ТЫҢДАУ, ЖАЗУ — ауызша өзара қатынас, жазбаша өзара қатынас біркелкі, бір уақытта дамиды. Жоғарыда айтылғандай коммуникативтік оқытудың сөйлеу әрекетінің барлық түрінде де қажеттілікпен қатысып тұрғандығы көрінеді. Өйткені ол ауызша да, жазбаша да қарым-қатынас жасаушылардың бір-бірін тілдік қабылдауы мен түсінігін қамтамасыз етеді.

Шетел тілін оқытудың басты мақсаттары — оқушылардың дұрыс сөйлеу, сауатты жазу дағдыларын қалыптастырып, шетел тілін әр түрлі жаңа технологиялар арқылы игерту. Шетел тілі мұғалімінің негізгі міндеті — шетел тілі сабақтарын мазмұны мен форма жағынан қызықты, тиімді етіп өткізу. Шетел тілі сабақтарын тиімді өткізу мақсатында коммуникативтік оқыту технологиясын қолдану.

Ең біріншіден, жаңа білім стандарттарына сай, мынадай талаптарға сүйеніп жұмыс істеуге болады:

1. сөйлемдерді қолданып сұхбат жүргізу.
2. мектепте және өзін қоршаған ортаны танып білу.
3. оқушыларды қазақ тілінде сөйлеуге үйрету.
4. синтаксистік сөйлемдерді құрастыра білу.

Бұлардың барлығын іс жүзінде қолдану үшін әр түрлі сабақ түрлерін өткізген дұрыс. Сонда ғана нәтиже жақсы болады. Сабаққа дайындалған уақытта формаларды (ұжымдық, топтық т.б.) іріктеп алу қажет. Бұл формалар арқылы оқушылардың білімін, іскерлігін, дағдысын тексеру үшін түрлі белсенді тапсырмалар енгізу қажет. Пәннің мазмұны, яғни сабақтың дидактикалық элементтерінің жүйесі: сөйлеуден, тыңдаудан, сөйлем құрастырудан, аударудан, оқудан, жазудан құралуы керек.

1. Тіл материалдары (фонетика, лексика, грамматика).

Осы материал үш бағытқа бөлінеді:

1. Лексикалық бағыт — айтылуын меңгеріп, мағынасын өмірде кездесетін жағдаяттар арқылы тілді тез игерту.

2. Фонетикалық бағыт — дыбыстың айтылуы мен жазылуын меңгерту.

Әдебиеттер:

1. "Ана тілі" газеті, 2011 жыл, 7 шілде, 1 бет
2. Пассов Е. И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. М.: Просвещение, 1985.
3. Пассов Е. И. Урок иностранного языка в школе
4. Пассов Е. И. Технология коммуникативного обучения иноязычной культуре
5. Мильруд Р. П. Максимова И. Р. Современные концептуальные принципы коммуникативного обучения иностранным языкам / Р. П. Мильруд, И. Р. Максимова // ЛИНГВИСТИКА. 1999. — № 8. — с. 9—15.
6. Жолдыбаева Г. Т. Коммуникативті оқыту технологиясының теория және практика тұрғысынан жүзеге асырылуы. "Ағылшын тілі мектепте" Республикалық ғылыми-әдістемелік педагогикалық журнал, № 1, 2007 жыл, 8—10 бет.

3. Грамматикалық бағыт — жас ерекшелігіне сай сурет бойынша жұмыс, мазмұнын айту, сөйлем құрастыру.

Әрбір жаңа тақырып бойынша мәтінді меңгерту кезінде оқушылар топқа бөлініп, әрқайсысына бес міндет беріледі:

1. Мәнерлеп оқу
2. Түсіну
3. Сұрақтар қою немесе диалог құрау
4. Сызба арқылы өз ойларын айту
5. Грамматика

Мысалы, 8 сыныпта «Great Britain» мәтінін меңгеру кезінде оқушылар топ ішінде бес міндетті бөлісіп алады. Грамматикалық тақырып: «Төл сөз». Дайындыққа 10 минут беріледі.

Уақыт өткеннен кейін 1 оқушы мәтінді мәнерлеп оқиды, екіншісі — мәтін бойынша түсінгенін айтады, үшіншісі — мәтін бойынша сұрақтар қояды, топ ішіндегі оқушылар оларға жауап береді немесе екі оқушы диалог құрайды. Қорыта келгенде, коммуникативтік оқыту арқылы оқушылардың танымдылық қабілеттері, танымдық үрдістері дамып, сөздік қоры молаяды, оқытуда жағымды әрекет қалыптасады. Бұның барлығы дамығаннан кейін оқушының қиялы мен ойлауы, есі мен қабылдауы, зейіні дамып қалыптасады. Танымдық қабілеттер, танымдық үрдістер әрбір технология барысында дамиды. Ал қажеттілікті қанағаттандыру әр түрлі әлеуметтік жағдайларда бағыт-бағдарды жоғалтпау, адамдардың эмоционалдық жағдайлары мен жеке тұлғаның ерекшеліктерін анықтау, олармен қарым-қатынастың тепе-теңдік түрлерін таңдау, өзара іс-әрекет үдерісінде соларды іске асыру, зейіндерін қадағалау және айқындау, көпшілік алдындағы жағдайларда іс-қимылын білу, өзіне зейін аударту, психологиялық қатынас орнату, сөйлеу мәдениетін дамытады. Ал, сөздік қорының дамуы мәтінмен жұмыс жасағанда, белгілі бір мәселені шешкенде дамиды.

Сондықтан шетел тілдерін оқытуда коммуникативтік оқыту әдістемесін қолдану — оқушылардың сөздерді грамматикалық тұрғыдан бір-бірімен дұрыс байланыстырып еркін сөйлей білуіне мүмкіндік тудыратын болғандықтан, бұл әдістемені сабақ барысында жиі қолданып отыру өз тиімділігін көрсетеді.

Ағылшын және қазақ тілдеріндегі мифтік сипаттағы прецеденттік есімдердің лингвомәдени ерекшеліктері

Нурекешова Гульсим Рахметбековна, филология ғылымдарының кандидаты,
Джумагулова Марияш Шырдаевна, филология ғылымдарының кандидаты,
Ташенова Жанат Ахтаевна, аға оқытушы
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

Қазақ халқы да өзге халықтар сияқты — әр—қилы заманнан өтіп, сұрыптала сұлуланып, жинала сақталып, бүгінгі күнге жеткен көл-көсір фольклоры бар халық. Соның ішінде мақал-мәтелдерге өте бай ел. Ағылшын мақал-мәтелдері де мың жылдан астам тарихы бар халықтың өсіп-дамуының нәтижесі. Оларды тек көркем сөз құралы демей, ағылшын қоғамынан хабардар ететін білім қайнары деп те қараған жөн.

Ұлт тарихындағы негізгі оқиғалар тілдің құжаттық мәдени танымдық қарекетінің негізінде фразеологиялық, паремиологиялық жүйеде, ескі мәтіндерде тарихи есімдер арқылы таңбаланып, халық санасында жатталады. Өзгеше ұлттық мазмұндық бейнедегі, мәдени ақпараттық мазмұны басым бұл атаулар лингвистикада *прецеденттік* деп анықталып, тіл мен мәдениет байланысында қарастырылады.

Прецеденттік есімдер халықтың шалымды ойы мен кемеңгерлігінен туған бай ауыз әдебиеті мен тарихынан алынған фольклорлық мәтіндерде тұрмыс-салт, әдет-ғұрып, наным-сенімге қарай бірнеше топқа бөлініп зерделенеді. Мысалға, мифтік образдар: *Әзірет әли*, пайғамбарлар (*Дәуіт*, *Мұса*, *Сүлеймен*), *Қанбақ шал*, *Қыдыр ата*;

Қасиетті пірлер және әулиелер: *Бибі Фатима*, *Қожа Ахмет Иассауи*, *Ұмай ана*;

Тарихта болған тұлғалар: *Абылай хан*, *Қасымхан*, *Есет батыр*;

Әдеби мәтіндердегі кейіпкерлер: *Дайрабай*, *Мырқымбай* (Б. Майлин), *Судыр Ахмет* (Ә. Нұрпейісов). Осы секілді ПЕ мақал-мәтелдерде, жұмбақтарда, қанатты сөздерде, бата сөздерде, нақыл сөздерде молынан кездесетіруге болады.

М: *Түгел сөздің түбі бір,*

Түп атасы Майқы би

Майқы би — ел басқарған көсем, басынан сөз асырмаған шешен. «Майқы айтты» деген сөздің көп бөлігі халық даналығына айналған.

Кез келген атауды, қалай болса солай атай беруге болмайды. Егер халық құптап, тек бойына сіңіре алса ғана дұрыс атау дей аламыз. Уақытша аталған атаулардың маңызы аз, елеулі әлеуметтік оқиғамен байланысты атауларды, халық қоштайды. Әлеуметтік оқиға және сол оқиғадағы тарихи тұлғаларға ұқсатып кісі есімдерін қояды.

Прецеденттік есімдер біріншіден әдеби туындыға түспес бұрын миф, аңыз, әңгімелерде қолданылған, екіншіден,

қазіргі кезде әдеби туындылармен қатар діни, халық әдебиеті және тарихи-фәлсәфалық пен саяси-публицистикалық шығармалар да мәтін санатында жүреді. Осыған айғақ С. Иманбердиеваның мақаласындағы поэтикалық шығармаларға, мақал-мәтелдерге, наным-сенімдерден келтірген прецеденттік есімдерге мысалдары [1, 90]: Фразеологизмдердегі прецеденттік есімдер:

1. *Аллаға шүкіршілік қылуы;*

2. *Алланың жазған парманы;*

3. *Атымтай [-дай] жомарт;*

Мұнда құдіреті күшті Алла тағаланың пендесіне деген жақсылығы мен кеңдігін көрсетеді. Сонымен қатар аты жомарттығымен танымал болған *Атымтай* бейнесі тура мағынасында берілген. Мақал-мәтелдердегі прецеденттік есімдерге мысал:

Атымтайдай жомарт бол,

Наушарбандай әділ бол.

Наным-сенімдегі прецеденттік есімдер:

Ассалаумағалейкум, Адыраспан!

Бізді сізге жібереді емдік үшін Омар, Оспан.

Омар, *Оспан* бейнелері барша мұсылман қауымына қасиетті тұлғалар, жәрдем етуші образында қолданылады. Сөйтіп, автор прецеденттік есімдерге Алла, пайғамбар, құрмет тұтатын есімдер қазіргі кезде де шығармаларда, фразеологизм, мақал-мәтел, наным-сенімдерде жиі қолданылады деген қорытындыға келеді. Профессор Е. Жұбанов қазақ ертегілеріндегі осы секілді прецеденттік антропонимдерді дәстүрлі атауыштық формулалар деп атап, солардың арасындағы кісі аттарына қатыстыларын *дәстүрлі атауыш формулалар* деп жіктейді [2].

Ал қазақ ертегілеріндегі кісі аттары өзінің мәдени-танымдық қызметіне байланысты қиындығымен ерекшеленеді: *Ер Назар*, *Бек Торы*, *Шойын Құлақ*, *Ер Төстік*, *Кер құла атты Кендебай*, *Күн астындағы Күнікей қыз* т.б. Сонымен қоса эпостық жырларда кезігетін *Қара қыпшақ Қобыланды*, *Қамбар батыр*, *Қозы Көрпеш*, *Баян Сұлу*, *Қыз Жібек* т.б. этнотанымдық ерекшеліктің көріністері [3, 264]. Осындай прецеденттік мәтіндердің мәнінің астарында тарихи тұлғалардың, мифтік бейнелердің есімдерінде, яғни антропонимдерде ұлттық болмыс пен мәдениет сақталған. Осы сияқты атаулардың тағы бір тобы — поэтонимдер деп аталады. Лингвистика көлемінде поэтикалық антропонимия немесе ономопэтика — көркем шығармалардағы жалқы есімдерді (по-

этнонимдерді) зерделейтін ономастиканың бір тармағы. Ономопэтика жалқы есімдердің құрылымдық қағидаларын, мәтіндегі қолданысын, сондай-ақ автордың стилін, дүниетанымын, мақсатын анықтайды. Ономопэтика нысаны сатиралық туындылардағы кейіпкер аттары арқылы суреттелген қаһармандар мен кейіпкерлердің тарихи дәуірдің даму мен әлеуметтік мазмұнын ашуда қандай орын алатынын зерттейді. Сатира (мысал, мысқыл, өлең, сықақ әңгіме, романдар) мен юмор (пародия, эпиграмма, юморесека) жанрында кездесетін кейіпкер табиғаты, әдетте өзінің бейнелілігімен, мәнерлігі және ылғи ауыспалы мәнде қолданылатындығымен өзгешеленеді. Біз үшін оның ең маңыздысы ұлттық сипатында, арнайы зерделуінде құрамында дене мүшелерінің атаулары (соматика) бар кейіпкер аттары талданған. Яғни бас-көз, бет-ауыз, тіл-жақ мұрын, қол-аяқ т.б. атаулардан Г. Қортабаеваның зерттеу нәтижесінде 250-астам сатиралық юморлық поэтнонимдер жасалған [4, 75]. Ағылшын прецеденттік есімдерінің (әрі қарай ПЕ) фразеологиялық сөздігінен талдалар жүргізілді [5, 175].

Ең танымал діни ПЕ *Adam* екендігі анықталды:

Since Adam was a boy (бағзы замандардан).

Old as Adam (ескі — старо как мир).

The old Adam («тозған Адам»; адам табиғатының күнәһарлығы).

Adam's apple (Адам алмасы; жұтқыншақ).

Екі ФБ бір емес екі ПЕ кездеседі:

When Adam delved and Eve span who was then a gentleman?

Бұл фразеологиялық бірліктер (әрі қарай ФБ) шығуына тарихи жағдайлар тікелей әсер еткен. Оның прототипі У. Тайлер басқаруымен болған (XIV) шаруалар көтерілісінің Джон Боллға тиесілі ұраны болған. 1380—1381 жылдар Англия халқын қанаудың ең сорақы кезеңі болған: *Damon and Pythias* («Дамон және Пифиас», айнымас, айырылмас достар).

Castor and Pollux (Әулие Эльм алауы. Рим мифологиясынан, Кастор және Поллукс — Юпитер мен Леданың егіз ұлдары. Теңізшілер олардың аттарын «алау» деген).

Bacchus has drowned more men than Neptune (Шарап адамды тоздырады — Вино погубило больше людей чем море).

Мифологиялық сипаттағы прецеденттік есімдер тобына *Achilles, Cleopatra, Pandora, Penelope, Mahomet* және т.б. аттар кірді.

Мифтік сипаттағы ФБ тек жеке жалқы есімдерден тұрады. Әйел аттары мифтік ПЕ арасынан 20% ғана құрайды. Бұл аттармен жасалған ФБ іс-әрекет, шарасы-

здық, адамдар мінез-құлқы мен мақсаттарын, заттарды көрсеті мақсатында қолданылған. Мысалы: *Bend the bow of Ulysses*. («Одиссей садағын майыстыру» яғни өте қиын нәрсе жасау).

Ағылшын ФБ көп бөлігі антикалық мифологиямен де байланысты. Бұл ФБ басым бөлігі халықаралық сипатқа ие, себебі бірнеше тілдерде кездеседі.

Антикалық мифологиямен байланысты ФБ төмендегілерді жатқызуға болады:

the apple of discord — *керіс алмасы*;

the golden age — *алтын ғасыр* (тіркес алғаш рет грек ақыны Гесиодтың «Еңбектер мен Күндер (Труды и дни)» поэмасында Сатурн ғасырын, адамдар Құдайша еш мұң-қайғысыз, ұрыс-керіссіз, соғыссыз және еріксіз еңбектенусіз өмір сүрген кезді суреттеуде қолданған);

a labour of Hercules (the labours of Hercules; a Herculean labour немесе Herculean labours) — *геркулес еңбегі*;

Lares and Penates — *ларалар мен пенаталар, берекелі, жайлы ошақ жасау* (ларалар мен пенаталар ежелгі рим мифологиясы бойынша — ошақ жайлылығының Құдайлары).

Гомерлік «Илиада» және «Одиссеймен» байланысты тіркестер:

between Scylla and Charybdis — *Сцилла мен Харибда арасы, шешімі жоқ жағдайда болу*;

on the knees of the Gods — *бір Құдайға аян (бір Аллаға аян)*;

Penelope's web — «*Пенелопа жоспары*», созу тактикасы.

Гомер «Илиадада» және кейінірек Вергилия «Энеидада» ақындар Троя қаһармандарының ерлігін мадақтайды. Осыдан *like a Trojan* — *ерлік, ержүректілік, батырлық* тіркесі шыққан. Троя соғысы жайлы қалыптасқан тағы бір тіркес *the Trojan horse* — *троя жылқысы, жасырын қиындық*.

Ағылшын ФБ көбі Ежелгі Риммен тығыз байланысты. Мысалы, *a bed of roses* — «*райхан гүлі төселген төсек (ложе из роз)*», *бақытты, уайым-қайғысыз өмір*. (Тіркес әдетте болымсыз мәнде жиі қолданылады *life is not a bed of roses* — *өмір жолы — қиын жол*. Тіркес Ежелгі Рим байларының төсектерін райхан гүлімен көмкеруімен орайластырылған салттан туған.

Сонымен, прецеденттік есімдер — әдеби туындылардағы, ертегі, аңыздарда келтірген кейіпкерлердің аттары. Прецеденттік есімдер халық мәдениетінде, ауыз әдебиетте, тарих пен күнделікті өмірде де ерекше орынға ие.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Иманбердиева С. Прецедентті атаулардың менсонимдерде қолданылуы // Тылтаным, 2002. № 2, — 90—94 б.
2. Жұбанов Е. Эпос тілінің өрнектері. Алматы: Ғылым, 1978.
3. Батырлар жыры. — Алматы: Жазушы, 1986. 1-т. — 264 б.
4. Қортабаева Г.К. Соматикаға қатысты сатиралық юморлық поэтнонимдердің тілдік табиғаты. Академик Ә.Т. Қайдар және тіл білімінің мәселелері. — Алматы: Дайк Пресс 2004.
5. Мұсабаев Ғ. Қазақ тілі мен грамматикасы тарихынан. I бөлім. Алматы, 1968. — 79 б.

Ағылшын тіліндегі мифтік кейіпкерлердің танымдық сипаты

Нурекешова Гульсим Рахметбековна, филология ғылымдарының кандидаты
Қорқыт Ата атындағы ҚМУ (Қызылорда қ., Қазақстан)

Мифология — біздің санамыз бен түйсігіміздегі кеңістікті қайтадан танып білуге жол ашып беретін кілттердің ішіндегі негізгісі. Қазіргімізді, өткен заманның ұмыт болған қабаттарының бетін аршып алуға, естен шыққан Рухты, Киені, Ділді, Танымды еске түсіруге мүмкіндік беретін әдіс те — осы мифология» деп жазады өзінің зерттеулерінде көрнекті мифолог С. Қондыбай [1].

Мифологиялық образдар біздің өмірімізде ана тіліміздің көмегімен әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлер түрінде ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, мақал-мәтелдер арқылы қолданылып келуде. Көптеген сөздер мен әсерлі түсініктер бізге көне заманғы тарихымыз мен мифологиялық өткенімізден жетіп, тілімізде көрініс тапқан, біз олардың ертеректегі мазмұнын ескермей күнделікті өмірде қолданып жүрміз. Ғасырлар тоғысынан жеткен аңыз персонаждары арқылы табиғат, жер бетіндегі тірлік, адам өмірі үйлесімді өрнектеліп, дүниетанымның ерекшеліктері жеткізіледі.

Табиғаттағы заттар мен құбылыстардың адамға тән көңіл-күй, іс-әрекетпен көрінуі, көне мифтік тұрғыдағы бүкіл құбылыс пен заттардың рухы, жаны бар деген сенімнен туған нанымның жемісі. Мифология жеке халықтардың тарихын зерделеуге мүмкіндік туғызатын бірден-бір қайнар болып табылады, себебі мифтерде ғасырлар қойнауына сіңген оқиғалар көрініс тапқан [2].

Ағылшын жазушысы Джон Толкиннің «The Hobbit, or There and Back Again» повесінен ағылшын дүние бейнесінің айқын көрсеткішін төменгі перілікті білдіретін мифологемаларды байқауға болады. Төменгі мифологияға тәңірлік мәртебесі жоқ мифтік тіршілік иелері жатады. Эльфтер Ұлыбританияға ағылшындық сакстармен бірге келген және перілерді біртіндеп алмастырған табиғаттан тыс тіршілік иелерінің жалпы атауы болып табылады.

Үлкен Эддалар Liosalfar халқы — жағымды және қайырымды жарқын эльфтар туралы және Docksalfar халқы — жер асты озбыр, қара пиғылды эльфтарды тілге тиек етеді. «Alfr» скандинавтық кірме сөзі көне ағылшын тіліне (древнеанглийский) «aelf» түрінде кіріп, кейіннен «elf» болды. «Elf» зат есімі скандинавтық түптамырынан эльф табиғатының екі жақты — жағымды және жағымсыз мағыналарын иемденді. Германдық пұтқа табынушылықты алмастырған христиан діні де эльфтерді жоя алмады, олар тек бұрынғысынан қатерлірек, табиғаты шайтани болып өзгерді. 1000 жылдары эльфтердің сиқыршылығынан емдейтін дәрілер және «A salve against the gaze of elves» — «эльфтерден құтқару» ескі емдік кітаптағы олардан қалған ауруларға байланысты оларға байланысты алғашқы жазба деректері қалған. Онда Elf disease (aelfsagatha) — адамның көздерінің сарғаюы немесе

water-elf disease (waeteraelf-add) — тырнақтардың жұмсаруына және көздің жасаурауына әкелетін эльфтерден келетін ауруларға сипаттама беріледі [3].

Ағылшын тілінде бүгінгі күнге дейін Alfred, Alfric сияқты ескі скандинав тілінен шыққан есімдер өте танымал. Эльф зат есімінің «elf», «elv» — көне сібірлік «су», валлий тіліндегі «el» сөзі рухты білдіруімен байланысты болуы мүмкін. Британия аумағына сырттан келу көзі болып табыла отырып, «эльф» сөзі барлық скандинав тілдеріне тарады. Сонымен бірге, эльф сөзінің «alp» — «сұмдық» және латынның «albus» — «ақ» сөздерімен байланысты болуы да мүмкін. Оған қоса «alp» пен «alf» тауды және тау рухын білдіреді, ал көне ағылшын тілінде «ielfety» — «аққу» зат есімі, грек тілінде «alphas» — ақ дақтар шығатын тері ауруы, санскритте «gibhu» — «жарқыраған» дегенді білдіріп, мейірімді рухтарды көрсетсе, үнді-европалық «lobh» түбірі — зұлым рухтармен байланысты — «алдау» мәнімен беріледі. Сөйтіп, рух, тіпті жарқыраған рух та «эльф» сөзі мағынасының негізін құрайды.

Ағылшын тілінде elf — locks — «эльф бұрымы» — шатасқан шаштар, elf — arrows — «эльф жебесі» — тас үйінділер, elf — shot — «сиқырланған» мәніндегі эльф атысы сөздері elf-тен шыққан туынды сөздер.

Ертегі мәнінде «elf» мифологемасы адамдардан алыс тұратын керемет ғажайып тіршілік иелерін суреттеу үшін пайдаланылады. Мәтінге жүгінсек:

«So they laughed and sang in the trees; and pretty fair nonsense I daresay you think it. Not that they would care they would only laugh all the more if you told them so. They were elves of course. Elvish singing is not a thing to miss, in June under the stars, not if you care for such things» [4].

«Elves know a lot and are wondrous folk for news, and know what is going on among the peoples of the land, as quick as water flows...» (Tolkien).

Эльфтер уайым-қайғысыз өмір сүреді: олар өлең айтады және ағаштар арасында билейді. Солай бола тұра эльфтер ақылда халық және олар адамдар дүниесінде болып жатқанның бәрін бақылап отырады. «His house was perfect, whether you liked food, or sleep, or work, or story-telling, or singing, or just sitting and thinking best, or a pleasant mixture of them all. Evil things did not come into that valley» (Tolkien).

Сонымен, эльфтің үйі жолдан келгенде тамақ жейтін, демалатын, ескі әндер мен аңыздар тыңдайтын тамаша орын. Эльф үйін бейбіт өмір мен тыныштық жайлаған. Зұлымдық оның үйін айналып өтеді. Сонымен, ертегі мәнінде elf мифологемасы уайымсыздық, мейірімділік, қайырымдылық сияқты қасиеттердің бейнесі болып табы-

лады. Кез келген көне мифологияда адамды қоршаған әлем белгілі бір атрибуттар, қызметтер және қасиеттер аямай берілген, ғажайып күш түрінде беріледі. Dwarfтар — «ергежейлілер» — германдық пұтқа табынушылық мифологиясының маңызды құрамдасы. Кішкентай перілер адамдар мен рухтар арасында аралық орынға ие. Герман ергежейлісінің этимологиясы бүгінгі күнге дейін даулы мәселе. Көне сбірлік «dverg» пен көне ағылшындық «dweorg» және немістің «zweg»-тің сәйкестігі, әрине күмән келтірмейді. Дегенмен, бұдан да көне параллельдер бар: «зұлым рух», «алдамшы» деген сөздер «dhwaras» ретінде санскритте, ал грекше «маса», «шіркей», қандай да бір кішкентай зат — «serphos». Ағылшын тіліне ергежейлі сөзі «dwarf» — 1823 жылы ағайынды Гриммдер ертегілері шыққаннан кейін енді.

Ергежейлілер елсіз шахталар мен кен орындарында өмір сүреді, олар алтын өндіріп сақтады деп есептеген еді. Ертегі мәнмәтінінде «dwarf» мифологемасы жер астында өмір сүріп, бағалы металлдарды өндіретін тіршілік иелерін көрсету үшін пайдаланылады. Мәтінді қарастырайық:

«It was two more dwarves, both with blue hoods, silver belts, and yellow beards; and each of them carried a bag of tools and a spade» (Tolkien).

«They mined and they tunnelled and they made huger halls and greater workshops -and in addition I believe they found a good deal of gold and a great many jewels too. Anyway they grew immensely rich and famous, and my grandfather was King under the Mountain again and treated with great reverence by the mortal men» (Tolkien).

Ергежейлілердің нышандары түрлі түсті капюшондар (both with blue hoods), күміс белбеулер (silver belts), сарғылт сақалдар (yellow beards), құрал-саймандары бар қап пен күрек (a bag of tools and a spade). Ергежейлілер тау бөктеріне үлкен залдар мен шеберханалар салған. Олар онда алтын және бағалы металлдар өндірген. Ергежейлілер тек байлығымен емес, сонымен бірге ұсталық шеберліктерімен де сыйлы болған. «Dwarf» мифологемасы еңбекқорлық, табандылық, өз ісіне берілгендік сияқты қасиеттерді білдіреді.

«Goblin» мифологемасының тарихы бірнеше дәуірден өтті. XII ғасырда латын сөзі «gobelinus» (гоблин) француз қаласының ізін аңдып жүрген рухтың есімі ретінде қол-

данылды. Мүмкін, ол шағым ретіндегі «Gobel» (қазір Gobeau) жалқы есімінің кішірейте айту нұсқасы болар, өз кезегінде гректің kobalos сөзімен, латын тіліндегі «sobalus» — «рух» — тоқтату, қиын, есер (проказник) сөзімен төркіндес болар. Ағылшын-нормандық «gobelin» сөзі норман диалектісінде әлі күнге дейін сақталған. Гоблин — жауыз тіршілік иесі. Аңыздарға сәйкес гоблиндер атқоралардан аттарды ұрлаған, солармен түні бойы жүйіткіп отырған. Гоблиндер нәрестелерді де ұрлаған және орнына ұсқынсыз ауыстырылғандарын (подменыш) тастап отырған. Ертегі мәнмәтінінде гоблиндер терең үңгірлерде өмір сүретін қатыгез жауынгерлер болып табылады. Мәтінді қарастырайық:

«Out jumped the goblins, big goblins, great ugly-looking goblins, lots of goblins, the goblins were very rough, and pinched unmercifully, and chuckled and laughed in their horrible stony voices; now goblins are cruel, wicked and bad-hearted. For goblins eat horses and ponies and donkeys (and other much more dreadful things), and they are always hungry» (Tolkien).

Сонымен, автор гоблиндерді дөрекі (very rough), көріксіз (ugly-looking), қатыгез, мейірімсіз қорқынышты дауысты (laughed in their horrible stony voices) және үнемі аш жүретін (always hungry) етіп суреттейді. Troll мифологемасы скандинавтық фольклордан алынған және адам тектес нәсілдің тіршілік иесін білдіреді. Троль ағылшын ертегісіндегі огр немесе тауларда, үңгірлерде өмір сүретін тіршілік иелері секілді қатыгез дәу бейнесінде де кездеседі. Оларды hill — folk немесе mound — folk (төбе халқы) деп жиі атаған. Оркни және Шетланд графтігінде трольдерді «trowe» деп атаған.

Сонымен, мифологемалар әлемнің мифологиялық бейнесін немесе мифологиялық ойларды зерттеуде маңызды рөл атқарады. Қарастырылған мифологемалар адаммен қатар өмір сүретін жақын кеңістіктегі рухтар болып табылады. Олардың қатыстырылуымен адамдар күнделікті өмірде өздерімен болған түсініксіз жағдайларды түсіндірген. Мифологемалар, ертегі кейіпкерлері мифологиялық ойлаудың, ата-бабаларға шындық болып табылған дүниенің қияли үлгісінің элементтері ғана емес, мифологемалар адамға тән жағымды немесе жағымсыз қасиеттердің символдары іспеттес.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қондыбаев С. Қазақ мифологиясына кіріспе: — Алматы; «Зерде», 1999. — 304 бет.
2. Tolkien. J.R.R. The Hobbit. — М.: Юпитер-Интер, 2003. — 287 с.
3. Қазақ мифологиясындағы этнографиялық құндылықтар <http://el.kz>
4. Стереотипы в контексте межкультурной коммуникации <http://referat-culture.info>

Ілеспе аудармашыларды дайындау мәселелері

Ташенова Жанат Ахтаевна, аға оқытушы;

Джумагулова Марияш Шырдаевна, филология ғылымдарының кандидаты;

Нурекешова Гульсим Рахметбековна, филология ғылымдарының кандидаты.

Қорқыт Ата атындағы ҚМУ (Қызылорда қ., Қазақстан)

Аударманың көптүрлігі аударма теориясында бір-біріне сәйкес келмейтін аударманың түрлерін тудырады, сондықтан олар зерттелу мен ғылыми негізделуді қажет етеді. Әр ғылыми топтастыру өзінің түрге бөліну негізін көрсетеді.

Түпнұсқаны қабылдау әдісі мен аударма мәтінін тудыруды қарастыратын аударманың психолінгвистикалық классификациясы аудармашылық қызметті жазбаша және ауызша аударма деп 2-ге бөледі.

Аударманы классификациялауда әр түрлі бөлу тәсілдері қолданылады. Біріншіден, бір уақытта екі аударма операциясы жүреді: мәтін оқылады және ол мәтін сол мезетте аударылады. Осы тұрғыдан алып, 1952 жылы Ж. Эрбер ауызша аударманың екі түрін атап көрсетті: синхронды және жалғаспалы. Ол синхронды аудармаға парақтан ауызша аударуды, ал жалғаспалы немесе ілеспе аудармаға техникалық жабдықты қолданып не қолданбай аударуды жатқызды [1, 5].

Аударманың негізгі 4 түрін атауға болады: көру арқылы ауызша және көру арқылы жазбаша мен есту арқылы ауызша және есту арқылы жазбаша аудару. Аударманың бұл түрлерін кейінірек лингвистикалық тұрғыдан Л. С. Бархударов ұсынды. Ол аудармадағы сөйлеу формасына қарай аударманың 4 түрін атайды: жазғанды жазбаша, ауызшаны ауызша және жазғанды ауызша, ауызшаны жазбаша аудару [2, 26].

Бірақ естігенді жазбаша аударуды көргенді жазбаша аударумен бірге қойып қарастыруға болмайды. Көру арқылы жазбаша аудару әсіресе көркемдік және ғылыми-техникалық әдебиеттер немесе ақпараттық мәтіндерге жасалса, есту арқылы жазбаша аудару көбіне оқу орындарында қолданылады. Мысалы: диктантты аудару, фондық жазбаларды жазбаша аудару. Есту арқылы ауызша аудару ең көп қолданылатын синхронды және ілеспе аудармадан тұрады.

Ілеспе аударма пайда болғанға дейін халықаралық қатынастардағы тілаларлық коммуникация ізбе-із аударма арқылы жүзеге асырылды. Өзара келісіп, аудармашы сөз сөйлеушінің сөзін: а) оның әр сөйлемінен кейін; ә) ол бірнеше сөйлем айтқаннан кейін немесе б) тұтас бір ойды айтып тоқтағаннан кейін аударма бастайды. Ал мұндай келісім жасалмаған болса аудармашының шешенді тоқтауына, сөзін үзуіне құқығы жоқ.

Ізбе-із аударма мен ілеспе аударманың орындалуында, аудармашы организміне түсетін психо-физиологиялық салмақта, адам бойындағы қабілеттерді жұмылдыруды қажет етуде бір-бірінен айырмашылығы көп. Ізбе-із ау-

дарманың түрлері: Бір жақтық ізбе-із аударма — сөз сөйлеушінің сөзін бір тілден екінші тілге (мысалы қазақ тілінен ағылшын тіліне) аудару. Ілеспе аударманың түрлері: Тыңдай отырып аудару — аудармашы шешеннің тыңдауыш арқылы келіп түскен тікелей аударылады.

Екі жақты ізбе-із аударма — сөз сөйлеушінің сөзін бір тілден екінші тілге және керісінше аудару.

Қағазға қарап отырып ілеспе оқу. Аудармашы сөйленетін сөздің жазбаша мәтінін алып, баяндаманы оқып тұрған шешенмен бірге оқып шығады.

Фразалық ізбе-із аударма — сөйлеушінің сөзін оның әр сөйлемі аяқталған соң бір тілден екінші тілге аудару. Баяндамашының қағаздан оқи тұрып, арасына түсініктеме жасайтын сөзін қағаздан «көзбен оқи отырып», түсініктемелерді қоса аударма жасау.

Абзацтық-фразалық ізбе-із аударма — сөйлеушінің сөзін оның белгілі бір ойды тұжырымдайтын әр сөйлемі (абзацы) аяқталған соң бір тілден екінші тілге аудару.

Сатылап аудару. Аудармашы шешеннің тілін білмейтін кезде аралық аудармашының (реле-тілдің) көмегімен ілеспе аударма жасау. Бұл аударманың түрі халықаралық конференцияларда жасалады. Қағаздан оқылып жасалған баяндаманы тыңдау арқылы ілеспе аударма жасау, ауызша аударманың күрделі түрінің бірінен саналады. Зерттеушілердің ілеспе аударма процесінің ең мәнді бөлігі аудармашының миында жүзеге асырылатындықтан оны тікелей байқау мүмкін емес деп атап көрсетуі бұл саланы зерттеудің күрделілігін білдіреді. Ілеспе аударманы коммуникативтік-қоғамдық саладағы сөйлеу қызметінің дербес бір түрі ретінде қарауға болады [3, 47].

Аударманың бұл түріне тән бірқатар ерекшеліктер мен қиындықтар бар, солардың ең бастысы — уақыттың тапшылығы. Ілеспе аудармашыға аударма жасау үшін ізбе-із аудармашыға берілетін уақыттан 2 есе, ал сол мәтінді жазбаша аударуға кететін уақыттан 20–30 еседей аз уақыт беріледі. Екінші ерекшелік — аударма барысында ілеспе аудармашыдан шешеннің сөз сөйлеу қарқынына сәйкес қарқынмен аударма жасау талап етілуі. Үшінші ерекшелік — ілеспе аудармашының аударманы сөйлемдердің айтылуына қарай бөлік-бөлік (сегментті) сипатта жасауы. Төртінші ерекшелік — ілеспе аудармашының өз функциясына қоса редакторлық міндетті жүзеге асыру қажеттігі. Осындай қиын талаптар және В. Н. Комиссаров атап өткендей, екі тілді жақсы меңгерген адам аудармашы бола алады деген дәстүрлі формуланы ілеспе аудармашыға қолдануға келмейтіні ілеспе аударманың күрделілігін сипаттайды [4, 101].

Сапалы ілеспе аударма жасау үшін аудармашы бірқатар трансформациялау амалдарының көмегіне жүгінеді. Ол үшін ең алдымен ағылшын тілінен орыс тіліне ілеспе аударма жасау барысында бір минутта сөйленетін сөздің аударуға болатын өлшемі айқындалуы шарт. Бұл мәселеде шетелдік ғалымдардың бір тобы ол өлшемнің минутына айтылатын сөз санымен алынуын жөн санаса, екінші бір тобы минутына айтылатын буын санымен алғанды дұрыс көреді [5, 74].

Ағылшын тілінен қазақ тіліне ілеспе аударманы сапалы жасау үшін шет елдерде аударма жасауда қалыптасқан амалдарды бейімдеп пайдалану керек. Оларға қоса біз өз тәжірибемізде: сөйлемнің синтаксистік құрылымын жеңілдету, қысқарған сөздерді (аббревиатураларды) пайдалану, сөйлемді құбылту және басқа да амалдарды қолданып жүрміз. Бұлардың негізінде басқа да амалдар ойластыруға, жеңілдетудің өзге де жолдарын табуға болады деген ойдамыз. Ақпаратты нығыздау амалы (компрессия). Компрессия амалына: ақпаратты неғұрлым аз лексикалық бірліктермен аудару, егер шешен нақтылаушы, түсіндіруші мағынасы бар қосалқы сөздерді көп пайдаланатын болса, мұндай семантикалық тұрғыдан алғанда басы артық сөздерді қысқарта аудару жатады.

Байқап көру амалы — ілеспе аудармада жиі қолданылатын амал. Бұл амал іс-шараның бағыт-бағдары белгісіз болған, шешеннің сөзінде ілеспе аудармашыға таныс емес жайлар кездескен кезде қолданылады. Байқап көру амалын қолданушы тыңдарманның өз аудармасына реакциясын байқап, қатесі болса, келесі айналымда оны дұрыс нұсқаға түзету ниетінде болады.

Күту амалы — қазақ тілінен орыс тіліне аударма жасау барысында міндетті түрде қолданылатын амал. Әлемдік аударма жасау тәжірибесінде етістік сөйлемнің соңында тұратын тілдерден, соның ішінде қазақ тілінен ағылшын тіліне ілеспе аударма жасау барысында да осы күту амалы көбірек қолданылады.

Күту амалы — сөйлемді сауатты құру үшін пайдаланатын амалдардың бірі. Сөз сөйлеушіден қалыспай аударма жасауға ұмтылатын аудармашының сауатты сөйлем құруға мұршасы болмайды.

Уақыт үту амалы — баяндама жасаушының сөйлеу қарқыны баяу болған, мәтінде түсініксіз термин болған кезде қолданылатын амал. Бұл амалдың басқалардан ерекшелігі — оны тақырыпты жақсы игерген аудармашылар қолданады. Себебі, талқыланып отырған тақырыптан хабары мол аудармашы ғана өзіне беймәлім мәтінді қосымша ақпаратпен толықтыра алады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Эрбер Ж. «Переводческая семантология»
2. Бархударов Л. С. «Уровни языковой иерархий и перевод», Москва 1969.
3. Дэйвисон А. Особенности устного перевода. М. Наука. 1999.

Болжамдау — негізінен тәжірибесі мол ілеспе аудармашылар пайдаланатын амал. Бұл түпнұсқа тілдегі дискурста айтылмай жатып-ақ аудармашының мәтінде қандай етістіктің қолданылатынын болжамдауын білдіреді. Мұндайда аудармашыға оның сөз сөйлеушіні, ол көтеріп жүрген мәселелер туралы жақсы білуі, жиынның қорытынды құжаттарымен алдын-ала таныс болуы көмектеседі. Ілеспе аудармашының лингвистикалық болжамдауды жүзеге асыруының алғышарты — қолданылатын тілдердегі ауызекі тілдің иірімдеріне қанық болу, соның ішінде мақал-мәтелдерді, қанатты сөздерді, өткізілетін іс-шараның, конференцияның тақырыбына байланысты бұқаралық ақпарат құралдарындағы материалдар тілін игеру.

Мәтінді бөліп аудару амалы — сөйлем тым ұзақ болған кезде, сөз сөйленетін тіл мен аударма жасалатын тілдің арасында синтаксистік немесе стилистикалық айырмашылықтар көп болған кезде қолданылатын амал. Бұл амалдың басқа себебі, адамның физиологиялық ерекшеліктеріне байланысты. Ілеспе аудармашының ұзақ та, көп мағыналы коммуникативтік-ситуациялық контексті жадында сақтауы өте қиынға соғады. В. Ингвенің зерттеуіне сүйенетін болсақ, ілеспе аудармашы неғұрлым ұзақ, әрі терең мағыналы коммуникативтік-ситуациялық контексті естігенде, оны аударма тіліне жеткізгенше есте сақтау ықтималдығы азая түседі.

Қысқарған сөздер туралы Қ. Жұбановтың, Ш. Сарыбаевтың пікірлері ілеспе аударма жасау барысында оларды жазбаша аударма жасаған кездегіден өзгеше тәсілмен қолдану керек деген ой түйгізеді. Ілеспе аударманы жеңілдетудің тағы бір амалын қазақ тілінен ағылшын тіліне аударма жасаған кезде ғана қолдануға болатынына назар аударғымыз келеді, ол — сөздердің басқы әріптерінен (басқы буындарынан) тұратын қысқарған сөздерді (аббревиатураларды) пайдалану.

Мемлекеттік органдарда жиындардың қазақ тілінде жүргізілуі міндеттелуі ілеспе аудармашыларды дайындау қажеттілігін арттыра түсті. Бұл шараны таяу болашақта қазақ тілі — шетел тілі бойынша ілеспе аударманы дамытуды жоспарлай отырып, жүргізу керектігі күмән тудырмайды.

Соңғы кезде тіл білу тек шет елге шыққанда, я болмаса шет елден келген қонақтарды қабылдау кезінде ғана емес, өз үйінде әйгілі Голливуд фильмдерін көру кезінде де, басқа елден келген тауар нұсқауларын оқу үшін де, WEB — беттерін игеру кезінде де қажет болып табылады. Олай болса, біз өз үйіміздің қабырғасында жүріп те аудармашы қызметін қажет етеміз.

4. Комиссаров В. Н Современное переводоведение. Учебное пособие. М.: 2001.
5. Зимняя И. А., Чернов Г. В. Вероятностное прогнозирование в процессе синхронного перевода. В сб.: Предварительные материалы экспериментальных исследований по психолингвистике. — М., ИЯ -АН СССР, 1973.

Молодой ученый

Научный журнал
Выходит два раза в месяц

№ 8.2 (88.2) / 2015

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор:

Ахметова Г. Д.

Члены редакционной коллегии:

Ахметова М. Н.
Иванова Ю. В.
Каленский А. В.
Лактионов К. С.
Сараева Н. М.
Авдеюк О. А.
Алиева Т. И.
Ахметова В. В.
Брезгин В. С.
Данилов О. Е.
Дёмин А. В.
Дядюн К. В.
Желнова К. В.
Жуйкова Т. П.
Игнатова М. А.
Коварда В. В.
Комогорцев М. Г.
Котляров А. В.
Кузьмина В. М.
Кучерявенко С. А.
Лескова Е. В.
Макеева И. А.
Матроскина Т. В.
Мусаева У. А.
Насимов М. О.
Прончев Г. Б.
Семахин А. М.
Сенюшкин Н. С.
Ткаченко И. Г.
Яхина А. С.

Ответственные редакторы:

Кайнова Г. А., Осянина Е. И.

Международный редакционный совет:

Айрян З. Г. (Армения)
Арошидзе П. Л. (Грузия)
Атаев З. В. (Россия)
Борисов В. В. (Украина)
Велковска Г. Ц. (Болгария)
Гайич Т. (Сербия)
Данатаров А. (Туркменистан)
Данилов А. М. (Россия)
Досманбетова З. Р. (Казахстан)
Ешиев А. М. (Кыргызстан)
Игисинов Н. С. (Казахстан)
Кадыров К. Б. (Узбекистан)
Кайгородов И. Б. (Бразилия)
Каленский А. В. (Россия)
Козырева О. А. (Россия)
Куташов В. А. (Россия)
Лю Цзюань (Китай)
Малес Л. В. (Украина)
Нагервадзе М. А. (Грузия)
Прокопьев Н. Я. (Россия)
Прокофьева М. А. (Казахстан)
Ребезов М. Б. (Россия)
Сорока Ю. Г. (Украина)
Узаков Г. Н. (Узбекистан)
Хоналиев Н. Х. (Таджикистан)
Хоссейни А. (Иран)
Шарипов А. К. (Казахстан)

Художник: Шишков Е. А.

Верстка: Голубцов М. В.

Статьи, поступающие в редакцию, рецензируются.

За достоверность сведений, изложенных в статьях, ответственность несут авторы.

Мнение редакции может не совпадать с мнением авторов материалов.

При перепечатке ссылка на журнал обязательна.

Материалы публикуются в авторской редакции.

АДРЕС РЕДАКЦИИ:

420126, г. Казань, ул. Амирхана, 10а, а/я 231.

E-mail: info@moluch.ru

<http://www.moluch.ru/>

Учредитель и издатель:

ООО «Издательство Молодой ученый»

ISSN 2072-0297

Тираж 1000 экз.

Отпечатано в типографии издательства «Молодой ученый», г. Казань, ул. Академика Арбузова, д. 4